

Praehistoria, vol. I, 2000, Universitatea Miskolc, Ed. Archaeolingua Foundation & Publishing House, 188 p.

Primul număr al revistei internaționale *Praehistoria*, a apărut sub egida binecunoscutei Universități din Miskolc, al treilea mare oraș din Ungaria, cu sprijinul redacțiilor Archaeolingua Foundation & Publishing House și sub patronajul unor mari instituții și a unor mari personalități, cercetători ai preistoriei universale. Revista publicată la Miskolc¹, în cadrul Universității înființate încă din anul 1735, se dorește a fi, începând cu anul 2000, un periodic anual deschis tuturor specialiștilor, mai tineri sau cu mai multă experiență, preocupați de această primă, și cum se va vedea și din sumar, hotărâtoare perioadă a istoriei. Integrarea preistoriei istoriografiei universale, a permis, cum a remarcat J.-B. Duroselle, recuperarea experienței a peste trei milioane de ani².

Din Ungaria revista este susținută de instituții de prestigiu precum Muzeul Național, Universitatea ELTE, Universitățile din Miskolc, Szeged și cu deosebire de Institutele de Arheologie, Geologie și Etnologie. De peste hotare, importante centre culturale contribuie la acest complex dialog cu trecutul, din Rusia - Institutul de Arheologie al Academiei de Științe, din Germania - Universitatea din Cologne și Universitatea din Tübingen, din Italia - Universitatea din Ferrara, din România - Muzeul de Istorie a Moldovei Iași, din Slovacia - Institutul de Arheologie al Academiei de Științe, din Polonia - Universitatea Jagello, din Ucraina - Institutul de Arheologie și de Preistorie, Muzeul Național de Științe Naturale, din Franța - Universitățile din Caen, Bordeaux și a celei de „Preistorie și Tehnologie”, cât și echipa de cercetători din cadrul Academiei de Științe din Paris, din Elveția - Institutul de Preistorie, Universitatea din Basel, din Belgia - Institutul de Preistorie, din Tadjikistan - Institutul de Arheologie, din Israel - Institutul de Arheologie și Universitatea din Haifa, din Cehia - Muzeul Național Morav, Institutul Anthropos, din Belgia - Universitatea din Liège și din USA - Harvard University.

¹ Orașul Miskolc este situat în apropierea unor importante stațiuni preistorice. Astfel, la 8 km nord, în stepa Mészstető, în apropiere de localitatea Sajóbáony, se află cel mai bogat sit eponim al industriei paleoliticului mijlociu, definit de Arpad Ringer din 1983.

² *La connaissance actuelle du passé*, în *Revue des sciences morales et politiques*, Paris, 139, 1984, 1, p. 16-17.

Pentru a sprijini acest nou demers interdisciplinar, revista reuște specialiști legați de studiul arheologiei, tehnologiei experimentale, geologiei, al carsturilor, geomorfologiei și hidrogeografiei, sedimentologiei, climatologiei, paleontologiei, malacologiei, dar și personalități din domeniul arheologiei comportamentale, experimentale sau tehnologice, paleolingvisticii, cât și cunoscători ai antropologiei istorice sau culturale, lingvisticii istorice comparate, psihologiei cognitive, etnologiei sau folclorului comparat și istoric. Încă de la primul număr au colaborat sau și-au anunțat prezența în paginile acesteia cercetători de mare renume, dar și mai tineri: din Rusia - Zoia A. Abramova, din Franța - Eric Boëda, Jean-Pierre Lautridou, Henry de Lumley, Andor Thoma, Anne-Marie Tillier, Jacques Tixier, din Germania - Gerhard Bosinski, Nicholas J. Conard, Manfred Frechen, din Italia - Alberto Broglio, din România - Vasile Chirica, din Slovacia - L'ubomíra Kaminská, din Polonia - Janusz K. Kozłowski, din Ucraina - Larisa Kulakovska, Vadim N. Stepanchuk, din Elveția - Jean-Marie Le Tensorer, din Belgia - Marcel Otte, din Tadjikistan - Vadim A. Ranov, din Israel - Avraham Ronen și din Cehia - Jiří Svoboda și Karel Valoch.

Prezența la începutul sumarului a unui scurt *In memoriam Ladislav Bánesz* (1932-2000), se vrea nu numai un omagiu adus reputatului arheolog slovac, născut într-o familie ungurească, dar și un exemplu de dăruire profesională (p. 7). Personalitatea lui Bánesz rămâne notorie prin studiile sale legate de epoca pietrei cioplite, cu deosebire de aurignacian, prin săpăturile de la Kašov sau prin cele de la Barca, din apropierea orașului Košice, Slovacia orientală (*L'Aurignacien et plus particulièrement sur le site de Barca près de Košice, Slovaquie orientale*).

Din cele 15 studii ale sumarului, trei urmăresc în principal reamintirea în memoria contemporanilor a unor importante personalități ale preistoriei. Primul, semnat de Noël Coye, reactualizează momente din viața și activitatea lui Boucher de Perthes, rămas în amintirea contemporanilor prin simpla formulă, devenită legendară, de „fondator al preistoriei”: „Il est plus pertinent de replacer les travaux de Boucher de Perthes dans les mutations intellectuelles et institutionnelles qui survinrent au sein d'une communauté scientifique internationale entre 1830 et 1859 pour concourir à fonder la discipline préhistorique” (p. 9-18). Boucher de Perthes (*Un médiateurs en Préhistoire, 1837-1864*) sublinia și faptul că în istoriografia paleoliticului și mezoliticului

Ungariei, un rol distinct a avut și Ottó Herman (1835-1914) și Muzeul din Miskolc. Importanța cercetărilor lui Ottó Herman s-a detaliat și în paginile următoare ale revistei, semnate de Árpád Ringer și László Veres (p. 19-23).

Și în articolul publicat de Ivor Karavanić, arheolog la Zagreb, regăsim aceeași intenție de a aduce în prim plan rolul unei personalități ce și-a adus contribuția la fondarea preistoriei, de această dată, în zona Croației, *Les recherches de Dragutin Gorjanović-Kramberger à Krapina et les débuts de la Préhistoire en Croatie* (p. 25-29). Dragutin Gorjanović-Kramberger a rămas cunoscut prin cele două cărți publicate în anii 1906 și 1913. Ultima reprezintă „la première monographie détaillée sur l'anatomie comparative du Néandertalien”. La începutul secolului XX ideile autorului, între care și discutarea canibalismului în cadrul acestor vechi comunități musteriene de la Krapina, s-au bucurat de un larg interes, nu numai în rândul specialiștilor (p. 29). Tot în acest volum Anne-Marie Tillier și Baruch Arensburg readuc din nou în atenția specialiștilor *The speech capability of Neandertals: an obsolete discussion* (p. 55-62), de data aceasta în consens cu noile descoperiri.

De la aceste prime investigații, la integrarea de azi a cercetărilor arheologice istoriografiei, s-a scurs mai bine de un secol și jumătate.

Primul volum din *Praehistoria* găzduiește și un studiu de pedologie, semnat de Dominique Cliquet și Jean-Pierre Latridou, *Læss et Paleolithique en Normandie (France du Nord-Ouest)*, p. 31-46), în cadrul căruia s-a amplificat, pentru cei interesați, un capitol al descoperirilor din faza veche și recentă a paleoliticului mijlociu al Franței de nord-vest, al Normandiei. Urmărind un mare număr de stațiuni din paleoliticul mijlociu de la *Vieux Moulin*, Grossœuvre, Bruyère/Saint-Brice-sous-Rânes, Saint-Germain-des-Vaux, Port-Racine, Fort, Saint-Vaast-la-Hougue, Goderville, Houppville, Etoutteville, Saint-Julien, Liègue, La Salle, Saint-Martin, Osmonville și din paleoliticul superior de la Les Bas-Fayaux, Cornet, Ambenay sau Bruyère/Saint-Pierre-du-Bosguérard, autorii surprind în cadrul acestora multe elementele comune în raport cu cele particulare. Astfel, solurile ce urmează lăsul-ui „comporte au-dessus du sol brun lessivé émien, des sols noirs, des limons bruns ou des heads (Weichsélien ancien)”, în care, ades, se localizează industriile litice. Un alt argumentat studiu, de data aceasta de geografie istorică, urmărește corelările dintre felul în care este ocupat un spațiu, altitudinea unui sit și climatul specific acelei epoci, *Altitude des sites suivant le climat au Paléolithique supérieur et au Mésolithique en France* (p. 47-54).

Conexiunea acestor date permite, după Pierre-Yves Demars, „une fréquentation plus forte des régions élevées lorsque le climat s'améliore et un repli vers les terres les plus basses pendant les péjorations climatiques”.

O întregă echipă interdisciplinară, formată din arheologi, geografi sau geologi și alți specialiști din Košice și Cracovia, Lubomira Kamiska, Janusz K. Kozłowski, Barbara Kazior, Maciej Pawlikowski și Krzysztof Sobczyk, au urmărit câteva fenomene caracteristice unei zone geografice mai mari, *Long term stability of raw materials procurement systems in the Middle and Upper Paleolithic of Eastern Slovakia: a cause study of the Topla/Ondava river valleys* (63-81). Arealul geografic Vranov, mărginit de râul Ondava, a reprezentat o regiune de interferență pentru vânătorii migratori din paleoliticul mijlociu și în parte superior, în aurignacian, epiaurignacian și în gravetian, azi posibil de urmărit prin răspândirea anumitor materii prime în raport cu locul de proveniență al acestora (pl. I-VII). Câteva hărți ale răspândirii acestor materii prime cuprind arealul aflat azi între Ucraina, România, Polonia și Slovacia (pl. 8). Materiile prime folosite de aceste vechi comunități umane au permis echipei să determine o largă rază de legături regionale între diferitele așezări paleolitice din regiunea Vranov. Le vom reproduce pentru utilitatea informațiilor ce le cuprind. Materiile prime litice din siturile din zona Vranov, includ diferite roci sedimentare: a. *locale*, aduse de la o distanță nu mai mare de 25-35 km; b. *mezocale*, situate la o distanță dublă în raport cu primele, la 50-60 km nord-vest de zona Vranov, în primul rând radiolarite, aduse din versanții sudici ai Carpaților de vest, dar și menilite din nord-estul Slovaciei; c. *mezocale* de la granița slovaco-ungară, între care obsidianul carpatic și jaspul din regiunea Zembla; d. *extralocale*, aduse de la circa 180-240 km, din zona Oder, flintul nordic; e. de pe Vistula mijlocie și superioară, flint din platoul jurasic Krakocestokova, din regiunea munților Crucea Sfântă, de la aproximativ 280 km și din bazinul mijlociu al Vistulei în apropiere de Annapol, aproximativ 250 km; f. flint *extralocal* din bazinul Tisei superioare, andezite din regiunea Korolevo din Ucraina transcarpatică și din bazinul mijlociu al Nistrului, flint cretacic, adus de la o distanță de 70-150 km și g. *extralocale* din regiunea munților Bükk, în primul rând cuarț porfiric, din partea estică a acestor munți, de la o distanță de aproximativ 80-100 km.

Modul în care se realiza transportul acestor materii prime între culturile paleolitice sau în interiorul acestora este încă neclar. Neclar este și felul în care acestea au fost vehiculate în cadrul culturilor neoneolitice. Cu toate acestea existența lor la mare distanță permite presupunerea unei largi raze de circulație. Aceasta a fost fixată, pe baza răspândirii surselor de materii prime, aproximativ între 30 și 300 km.

Legat tot de această problemă, subliniem includerea în sumarul revistei, alături de titlul prezentat mai sus, și a celui semnat de Zsolt Mester, *Sur la présence du silex de Świeciechów dans l'Abri de Sóllyomkút (montagne Bükk, Hongrie)* (p. 83-93). În fapt autorul a încercat să explice prezența în peștera Abri de Sóllyomkút (Grota Vidróczky), a „unui silex foarte caracteristic, brun-cenușiu cu pete albe, a cărui afloriment este cunoscut numai în Polonia, la Świeciechów, la câteva sute de kilometri de sursa de materie primă”. Zăcămintul apare și la suprafața solului. Fără a se lansa în concluzii definitive, autorul consideră, ca și alții, faptul că prezența acestui silex în mai multe stațiuni poate fi explicată, în cazul datării stațiunii Abri de Sóllyomkút în paleoliticul mijlociu, prin migrații și în mezolitic, prin comerț. În stadiul actual al cercetării, datele stratigrafice, tipologice și cronologice, i-au permis a urmări „des relations plus ou moins directes existaient entre les régions trans-et intra-carpatiques au moins à partir du Paléolithiques moyen” (p. 91).

Pentru paleolitic, uneltele reprezintă firul director pentru definirea etapelor culturale. În acest sens, Karel Valoch, pe baza unei tehnici de prelucrare a silexului, explicate prin studiul *L'histoire de la connaissance et les questions des industries paléolithiques à pointes foliacées sur le territoire de l'ancienne Tchécoslovaquie* (p. 95-107), trece la definirea unui facies cultural. În acest sens, pentru teritoriul Moraviei și al Slovaciei orientale, „Le Szélétien représente un mélange d'éléments du Paléolithique moyen et supérieur”, prezent în așezarea de la Vedrovice V, între 36000 – 39000 de ani BP (p. 95). O altă problemă legată de tehnica de prelucrare a silexului descoperit în peștera Tabun, muntele Carmel, a stat în atenția arheologilor din Haifa, Anat Shifroni & Avraham Ronen, *The „Tabun Snap” from the Yabrudian /Acheulean interface at Tabun* (p. 109-116). Ei au analizat câteva piese litice aflate în stratul ce făcea trecerea de la nivelul acheulean/iabrudian. Prelucrarea indică „This special treatment, hitherto unnoticed, is described here as the *Tabun Snap*”.

Din nou Arpad Ringer, de data aceasta împreună cu Brian Adams, reia, cu alte argumente, discutarea unui important sit preistoric,

Sajóbáony-Méhésztető, eponymous site of the Middle Palaeolithic Bábonyian industry: microwear studies made on tools at the site during the 1997 excavation (p. 117-128). Babonianul a fost încadrat în prima fază a babonian-szeletianului, specific paleoliticului mijlociu și superior. Această nouă lucrare conține analize de microtextură pentru 15 unelte din piatră cioplită care au ieșit la lumină în timpul săpăturilor din anul 1997 (fig. 5-9). Se propune, de asemenea, un index al uneltelor de tăiat și lucrat pielea. De remarcat faptul că un anumit tip a fost folosit în principal pentru prelucrarea pieilor uscate. Un alt renumit cercetător, Gerald Fuchs, de data aceasta aduce în discuție alte probleme legate de paleoliticul din Austria. El s-a oprit asupra unei zone geografice situate în sud-estul Austriei, străbătute de valea Mur, *Palaeolithic cave in the Mur valley (Styria, Austria)* (p. 129-148), bogată în peșteri paleolitice târzii și mijlocii. Investigațiile, începute aici încă din 1937, au fost continuate cu întreruperi până astăzi și probabil vor continua încă mult timp. Din 1986 cercetările moderne au adus noi date, între care unele referitoare la climat, ecologia regională, iar altele legate de folosirea peșterilor de către omul preistoric. Cronologia s-a fixat pe baza litostratigrafiei, faunei și a datărilor absolute.

Un bilanț al cunoștințelor privind paleoliticul superior din Ungaria a realizat Viola T. Dobosi, *Upper Palaeolithic research in Hungary: a situation report from 2000* (p. 149-159). Concluziile autoarei au fost sistematizate într-un util tabel sinoptic cu date legate de stațiuni specifice gravetianului, sol, climat – temperatură, faună (p. 157).

Volumul se încheie cu două interesante studii ce analizează Venusurile siberiene și europene. Statuetele au fost definite la fel ca și alte exemplare din paleolitic sau neo-eneolitic, prin raportarea binecunoscutei Venus din Milo la simbolistica general feminină. Denumirea le accentuează feminitatea. Primul, semnat de Zoïa Abramova, „*Les Vénus du Paléolithique-supérieur de la Sibérie*” (p. 161-171), analizează tipologic, comparativ și cronologic, două stațiuni contemporane ce aparțin aceluiași nivel arheologic, specific pentru Paleoliticul superior al Siberiei, Malta³ și Bouret⁴, cu 29 și 5 exemplare întregi și fragmentare⁵, reprezentative în

³ Malta se află la 100 km nord-est de orașul Irkutsk și la 160 km vest de lacul Baikal, pe dreapta râului Alb, afluent al Angarei. În raport cu așezarea de la Kostenki 1, de pe Don, numită *perla* paleoliticului Europei, Malta, săpată de M. M. Guérassimov, poate fi numită *perla* paleoliticului siberian.

⁴ Stațiunea Bouret, săpată de A. P. Okladnikov, este situată la 12 km nord de Malta, pe dreapta râului Angara.

raport cu toate colecțiile europene. Statuetele corespund începutului ultimei glaciațiuni Sartan din Siberia, 23.000–20.000 BP. și sunt contemporane cu grupul Kostienki-Avdeev din Câmpia rusă și cu gravetianul european. Venusurile siberiene au fost ordonate în trei grupe în raport cu proporțiile corpului: normale, în racursi (prin efectul perspectivei s-au redus anumite dimensiuni), și alungite, la care se adaugă formele tranzitorii. Măsurătorile îngăduie, probabil, și stabilirea tipului antropologic, de obicei mongoloid. Totodată, anumite particularități permit detașarea unui grup de statuete ce pot fi considerate masculine.

Autoarea a încercat și o comparare a celor două grupe de statuete feminine paleolitice, pe de o parte cele provenind din siturile siberiene și pe de altă parte cele din stațiunile europene (Kostienki 1, Avdeev, Gagarino, Khotylevo 2, din Europa orientală; Dolni Věstonice, Parabita, Grimaldi, Lespugue, Brassempouy din Europa occidentală). Concluziile la care ajunge sunt definitorii pentru înțelegerea celor două grupe, fapt pentru care le reproducem aici. Astfel, Venusurile europene se disting prin elemente hipertrofiate proprii femeii mame, sâni voluminoși, căzând, o enormă suprafață ingvinală, uneori cu rânduri de grăsime în regiunea bazinului și a șoldurilor. Membrele superioare înguste, îndoite din cot pentru a se opri deasupra sânilor sau pe pântec, sunt de obicei foarte mici în comparație cu corpul. Pe scurt capul se reduce mereu în raport cu torsul. În schimb Venusurile siberiene au alte forme și proporții. Au un cap mare și nu au accentuați sâni și pântece. Sâni sunt ades marcați printr-o incizie mai adâncă, pântecele rămâne plat și fesele deși sunt înălțate, nu se lărgesc în spate sau lateral. Membrele inferioare terminate cu două mici labe, sunt de obicei bine proporționate, dar în racursi. Uneori partea inferioară a torsului și gambele sunt exagerat alungite; extremitățile au perforări rotunde pentru suspendare. O altă trăsătură caracteristic siberiană este dată de prezența figurinelor îmbrăcate. Acest mod de reprezentare schimbă proporțiile feței în raport cu ale spatelui. Deși corpul femeii a fost legat organic de câteva elemente, care se reflectă în întreaga artă paleolitică euroasiatică, diferența dintre cele două grupe se poate urmări ușor.

Al doilea studiu sintetic legat de plastica antropomorfă gravetiană a fost semnat de Ágnes Bereczki, *Beiträge zur Typologisierung der Venusstatueten der Kultur Gravettien* (p. 173-185) și a fost dedicat lui

⁵ Dintre acestea s-au analizat 17 statuete de la Malta (16 din fildeș de mamut și una din corn de cerb – unică și două de la Bouret (una din fildeș și una din serpentin, de asemenea, unică).

Marcel Otte. Se pune, în ordonarea statuetelor, conform sistemului complex al lui Zoia Abramova, de la patru tipuri, în funcție de proporțiile corpului: tipul clasic, cu corpul bine proporționat; tipul suplu, fără accentuarea unor părți ale corpului; tipul Venus cu părțile corpului foarte accentuate și tipul neelaborat, cu capul mare și corpul masiv și schematic. La acestea R. Lansival a adăugat statuetele stilizate din Europa central-vestică și din epigravetianul est-european. Majoritatea statuetelor au forme pline, dar apar și exemplare zvelte, probabil reprezentări de fete tinere. Se aduc în discuție toate marile stațiuni caracteristice culturii grevetiene, de la Atlantic până în Siberia: Dolní Veštonice, Pavlov, Savignano, Chiozza, Mezin, Mežirič, Eliseviči, Gagarino, Khotylevo, Denvilendorf, Parabita, Brassempouy, Kostienki, Avdevo, Willendorf, Sireuil, Tursac ș.a. Cea mai veche grupă Rin-Dunăre cuprinde trei orizonturi gravetiene (timpuriu, mijlociu, târziu) și geografic grupa Pyrreno-Aquitainiană și Italiană. Grupa Europei de est se întinde pe terasele fluviului Don iar cea siberiană spre Lacul Baikal. Ágnes Berczki stabilește relații strânse între cele două unități regionale, bazate pe structurarea și schematizarea celor două grupe. Modul de reprezentare a statuetelor din grupa italiană relevă strânse apropieri de spațiul siberian și un stil uniform. Poate o raportare la alte forme de manifestare spirituale ar fi deschis și alte căi de interpretare.

Primul volum, al periodicului *Praehistoria*, este important atât pentru noutățile aduse în domeniul preistoriei euro-asiatice, cât și prin direcțiile noi de cercetare pe care le deschide. Parcurgerea acestui volum permite cunoașterea unor analize pertinente legate de diferite probleme ale preistoriei, de detaliu sau mai generale. Studiile sunt constant însoțite de hărți, planșe, fotografii ale siturilor, profile de secțiuni, analize de laborator, ce facilitează înțelegerea lor. Această largă colaborare deschide posibilitatea unei reale radiografieri a preistoriei, din perspectiva prezentului și cu mijloacele de investigare ale acestuia.

Încă de la primul număr transpare ambiția de a realiza o comprehensiune mai clară a începuturilor creatoare ale omului, un demers pentru recuperarea perioadelor vechi. Cum se poate vedea, din această generoasă deschidere interdisciplinară, nici unui domeniu conex nu i se refuză colaborarea.

Silviu Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, ediția a II-a (revăzută și adăugită), 329 p., XCIV pl., Iași, 1999

După epuizarea primei ediții, apărută în anul 1995, s-a impus necesitatea reeditării acestei lucrări, prilej cu care s-au făcut unele completări și revizuirii. Deși la o a doua ediție, considerăm necesară o prezentare generală a lucrării, după care, în final, vom menționa noutățile acestei reeditări.

Lucrarea e structurată pe două mari capitole, I. *Fontes Archaeologici-Sursele arheologice utile cunoașterii cultelor și credințelor geto-dacice. Repertoriu* și II. *Scripta-Cultura spirituală a geto-dacilor așa cum apare în scrierile antice*, precedate de un *Cuvînt înainte* și de o *Introducere* și urmate de *Considerații finale* și *Prefață*.

Perioada investigată este cuprinsă între sec. VII-VI î.Hr. și sec. II-III d. Hr. În *Introducere*, autorul surprinde direcțiile care au marcat cercetarea religiei daco-geților și propune o periodizare în evoluția acesteia. Astfel, o primă etapă cuprinde scrierile medievale și moderne de pînă în 1880, cînd apare lucrarea lui Gr. G. Tocilescu *Dacia înainte de romani* (în care se susține caracterul htonic al zeului Zalmoxis); a doua este marcată de apariția *Geticii* lui V. Pârvan, în anul 1926 (unde se susține caracterul henoteist al religiei geto-dacice); a treia perioadă începe cu publicarea sintezei lui I. I. Russu, *Religia geto-dacilor, zei, credințe, practici religioase*, apărută în anul 1949 (cu o bibliografie foarte bogată și înglobînd întreaga problematică); începutul celei de-a patra etape coincide cu anul 1970, momentul apariției lucrării lui M. Eliade, *De la Zalmoxis la Gengis-Han* (în care sînt utilizate comparatismul, folclorul și arheologia pentru explorarea unor noi zone ale spiritualității geto-dacice). La final, autorul argumentează necesitatea unei noi abordări a acestei teme, în condițiile în care se impunea sistematizarea și analizarea informației absconse înglobată de fiecare dintre recente descoperiri arheologice, iar evoluția studiilor de istoria religiilor, lingvistică și filosofie din ultimele decenii oferea posibilitatea descoperii unor noi fațete ale exegezei textelor antice.

Cele două surse de informație primară, arheologice și scrise, constituie și obiectul celor două mari capitole menționate mai sus. Izvoarele arheologice sunt prezentate pe două secțiuni, I A. *Complexe* și II B. *Materiale*.

În cadrul primei secțiuni sunt analizate *sanctuarele cu tamburi*, departajate în sanctuare circulare (unele dintre ele consacrate posibil unor divinități solare, după părerea autorului) și rectangulare (precum sanctuarul de la Bâtea Doamnei-Piatra Neamț, pentru care se avansează și o posibilă funcție calendaristică). Despre *templele cu absidă*, recunoscute de autor ca făcând parte din edificiile de cult din lumea geto-dacică, se afirmă faptul că ele pot fi o dovadă a influenței factorului sud-tracic, ținând cont de prezența lor cu precădere în partea de sud și sud-est a României. Tot în cadrul complexelor de cult, și tot din prisma relevanțelor de ordin religios, sunt analizate *gropile de cult* (destinate, se pare, în primul rînd rămășițelor de vatră), *vetrele de cult* (pentru decorul vetrei de la Popești, jud. Argeș, se avansează ideea unei reprezentări a ideogramei pentru cele patru anotimpuri sau a unei reprezentări legate de aritmetica și mistica numerelor la pitagoricieni) și *puțurile rituale* (legat de puțul de la Ciolăneștii din Deal, jud. Teleorman, se presupune existența unui cult al izvoarelor, al apei și al râurilor la geto-daci, cult existent de altfel la toate popoarele indo-europene). Tot în această primă secțiune, autorul plasează descoperiri ce ar putea furniza noi informații despre cultele și credințele existente la populația geto-dacică: complexul de la Conțești, jud. Argeș (legat, se pare, de ceremonii sacrificiale dedicate unei divinități similare cu Artemis, așa cum susțin Al. Vulpe și E. Popescu) și complexul de mai mici dimensiuni de la Dumbrava, jud. Iași (unde este vorba cu certitudine de un complex cu destinație magică, al cărui scop nu este clarificat, autorul avansând câteva idei - transferul unor calități a cabalinelor asupra membrilor comunității, apărarea așezării împotriva unor călăreți, etc).

Ultima parte a acestei secțiuni este rezervată *necropolelor*. Riturile și ritualurile funerare au fost minuțios analizate în lucrări anterioare, fiind binecunoscut faptul că incinerarea a coexistat cu înhumarea, cu predominanța netă a primului rit pentru a doua epocă a fierului. Autorul subliniază existența unor diferențieri în ritualul funerar din mediul geto-dacic, a căror cauze nu sunt încă clarificate. Obiectele depuse în morminte (vase, arme, unelte, etc.) ar putea fi o dovadă a credinței în continuitatea vieții, afirmă autorul în final. În legătură cu această problemă, a riturilor și ritualurilor funerare - una dintre cele mai ermetice și mai conservatoare laturi ale spiritualității, considerăm că ar fi fost interesantă și o abordare din perspectivă etnografică, care, prin

cercetarea reminiscentelor păgâne actuale, ar putea să dezvăluie, sau chiar să confirme, unele aspecte ale domeniului studiat.

A doua secțiune a capitolului, I B. *Materiale*, începe cu analiza *pieselor de lut. Figurinele antropomorfe*, departajate pe mai multe tipuri, sunt interpretate de autor drept mărturii ale existenței cultului *phallic* la daci (pentru cele incluse în tipul III), a cultului Cavalerului trac (pentru o parte a figurinelor clasate în tipul IV), fapt ce nu exclude și existența funcțiilor culturale pentru tipurile menționate; se mai menționează și posibila practicare a magiei numerelor sau a ritualului flagelării (pentru cele 28 de figurine de la Poiana) și a practicării magiei simpatetice (ilustrată de două figurine descoperite într-un vas, la Poiana). Este semnalată pentru prima dată, pe o figurină antropomorfă de la Dumbrava, jud. Iași, prezența unor imagini și însemnări care vor fi pe larg comentate în paginile despre descoperirile de inscripții și imagini din mediul geto-dacic din cuprinsul capitolului al II-lea. Pentru *figurinele zoomorfe*, în legătură cu care s-a subliniat și anterior rolul magico-cultural, autorul adaugă interpretările sale privitoare la reprezentarea unor animale cu o importanță deosebită în viața religioasă a geto-dacilor: taurul (care ar avea o semnificație solară sau uranică, după cum este posibil să fi avut și alte atribute), mistrețul (pentru care se presupun influențe celtice, tracice sau romane, ori chiar existența în lumea geto-dacică a unui cult paralel cu celelalte) și berbecul (animal cu un loc însemnat în cultele și credințele dacice, simbol al focului domestic, dar putând să acceadă până la condiția de zeu al marelui foc solar - importanța sa putând fi determinată și de rolul păstoritului la această populație). Tot în a doua secțiune a primului capitol sunt analizate *medalioanele de lut, tabletele* (unele ar putea ilustra credințe solare), *vasele cu diferite simboluri sau reprezentări* (aici autorul revine asupra *kantharos*-ului de la Răcătău, considerat de această dată de producție locală, piesa având imagini și simboluri datând de la jumătatea sec. I d.Hr., eventual începutul sec. al II-lea d.Hr.), *căței de vatră și vasele cu forme speciale utilizate în cult*.

În cuprinsul acestor pagini, care relevă contribuțiile pieselor de lut la cunoștințele noastre despre religia daco-geților, sunt inserate și considerațiile autorului privind existența unui calendar dacic. Ca argumente, alături de sanctuarul rotund de la Sarmizegetusa Regia, sunt prezentate tableta de lut de la Dumbrava, care presupune "cunoștințe de astronomie ale dacilor din zona est-carpatică" și un fragment de fructieră de la Bâta Doamnei - Piatra Neamț, care atestă un calendar cu 360 de

zile, corectat probabil la patru ani prin introducerea unei luni suplimentare de 22 de zile.

O altă categorie de materiale analizate în cadrul surselor arheologice este cea a *monumentelor și pieselor de piatră*. Cîteva pagini sunt dedicate scenelor de pe Columna lui Traian, care aduc contribuții la problema spațiului sacru, a tipurilor de sanctuare și la existența unui cult al stindardului. Capetele de piatră, o altă categorie de piese din piatră, ilustrează, împreună cu o scenă de pe Columnă, existența unui cult al capetelor la geto-daci. În cadrul altor tipuri de reprezentări în piatră, autorul include statuile antropomorfe de la Baia de Criș (jud. Hunedoara), racordându-se, cu discreție, opiniilor anterioare exprimate de C. Daicoviciu, O. Floca și Emil Condurachi, de includere a acestora în cultura geto-dacică.

Toreutica contribuie substanțial la reconstituirea unor laturi ale spiritualității lumii geto-dacice, prin imaginile și simbolurile pe care le conține. În acest sens, s-au inventariat și sistematizat reprezentările de pe acest tip de piese, ele fiind prezentate într-un tabel selectiv al tezaurilor și descoperirilor izolate de la nordul Dunării (sec. V î.Hr.-II d.Hr.). Sunt analizate succesiv reprezentările umane, reprezentările de animale – reale sau fantastice, figurile geometrice și imaginile aniconice; sunt aduse completări, se fac noi analogii și interpretări, toate acestea fiind racordate și cu ultimele cercetări din domeniul epigrafiei, istoriei religiilor etc. Analiza toreuticii, inclusiv a celor mai recente piese descoperite, conexiunile cu tezaurile din Bulgaria și Ucraina și comparațiile cu reprezentările din mediul scitic, celtic, grecesc sau germanic, au drept scop, așa cum mărturisește și autorul, să identifice temele și motivele ce pot contribui la relevarea unor aspecte ale vieții religioase la geto-daci.

În al doilea mare capitol, II. *Scripta. Cultura spirituală a geto-dacilor așa cum apare în scrierile antice*, sunt cercetate scrierile grecești, elenistice, romane și romano-bizantine care conțin informații despre viața spirituală a geto-dacilor. Un spațiu considerabil este alocat *noilor descoperiri de inscripții și imagini din mediul geto-dacic*. O utilă *Anexă* cuprinde textele originale împreună cu traducerea, oferind cititorului posibilitatea de a accede el însuși la informația primară, neprelucrată încă.

Pe baza acestor izvoare, se încearcă reconstituirea componenței panteonului geto-dacic și a atributelor divinității supreme. O atenție deosebită este acordată *zeului suprem*, făcîndu-se o analiză minuțioasă a

numelui, a itinerariilor sale, a ipostazelor în care apare în scrierile antice și a echivalențelor sau asemănărilor care i se atribuie în aceste izvoare; de asemenea, sunt expuse discuțiile în legătură cu etimologia cuvântului Zalmoxis, polemică ce ar putea aduce unele clarificări legate de atributele zeului. În cele din urmă, sintetizând, autorul conferă zeului suprem și atribute uranice, în special solare, Zalmoxis fiind deja, din sec. V î.Hr., o divinitate complexă, cu atribute atât htonice, cât și uranice. Tot prin prisma izvoarelor scrise, sunt analizate în continuare ritul *trimiterii mesagerului la Zalmoxis*, conceptul de *nemurire* la geto-daci și atributele zeului *Gebeleizis*.

Un spațiu deosebit este acordat în acest capitol *noilor descoperiri de inscripții și imagini din mediul geto-dacic*. La celelalte dovezi ale folosirii scrierii în lumea geto-dacică, larg comentate în sinteze anterioare, se adaugă noi materiale care pot modifica, după spusele autorului, locul și rolul imagisticii și scrierii în viața acestei populații. Piese sunt prezentate selectiv în această lucrare, urmând ca celelalte să fie integrate într-o lucrare viitoare despre scrierea la geto-dacii din zona est-carpatică, "*Inscripții și imagini în mediul geto-dacic*". Sînt descrise următoarele piese: 15 vase miniaturale din complexul descoperit la Dumbrava (jud. Iași), figurinele de la Curteni (jud. Vaslui), un vas de mici dimensiuni de la Bunești (jud. Vaslui), două vase de mici dimensiuni, o figurină zoomorfă, un fund de vas și două poansoane tot de la Dumbrava.

Pentru semnele de tip tamga se exemplifică doar cu o piesă inedită, un fragment de vas descoperit la Dumbrava, restul urmând să apară în aceeași viitoare lucrare. O noutate în această direcție este faptul că, alături de semnele de tip tamga, apar și însemnări cu alfabet grecesc și imagini de factura celor existente pe piesele prezentate mai sus.

Analiza tuturor acestor însemnări scoate la iveală mai ales nume proprii (teonime, antroponime, etnonime, toponime) de origine traco-getică, grecească, iraniană (scito-sarmatică), eventual câteva latine și orientale. Capitolul al II-lea se încheie cu o *Addenda*, în care se menționează ultimele lucrări de antroponimie consultate după redactarea acestui capitol, cu specificarea și a numelor cu apartenențe etnice multiple.

În *Considerațiile finale* sunt sistematizate concluziile la care s-a ajuns, și care se regăsesc pe parcursul lucrării, subliniindu-se unele caracteristici ale evoluției fenomenului religios la geto-daci, printre care și pendularea sa între henoteism și politeism. Ca un ultim și important rezultat al analizei minuțioase a celor două categorii de izvoare, ni se prezintă o periodizare a religiei geto-dacice în următoarele etape: 1. de la

începuturile populației geto-dacice până în sec. al II-lea î.Hr. (cu două faze delimitate de anul 514 î.Hr.); 2. de la sfârșitul sec. al II-lea î.Hr. până la începutul sec. al II d.Hr. și 3. perioada cuprinsă între secolele II-V.

Așa cum precizează și autorul în *Cuvînt înainte* la ediția a II-a, lucrarea de față a suferit câteva modificări. În capitolul I, în secțiunea dedicată materialelor, la p. 54, repertoriul pieselor de lut a fost completat cu alte 11 descoperiri. În capitolul al II-lea, în ultima sa parte, la p. 219, se completează descrierea imaginilor și însemnărilor de pe un vas de la Bunești (jud. Vaslui) cu poziția d; la p. 225 s-a introdus descrierea reprezentărilor și însemnelor de pe o figurină zoomorfă de la Dumbrava; la p. 233-241 s-a introdus prezentarea a două poansone (un fragment de silex și unul confecționat dintr-un fragment de amforă), ambele de la Dumbrava, piese care contribuie la o mai bună înțelegere a procedurii imprimării imaginilor și însemnărilor în discuție. În același timp, s-a exclus din această a doua ediție textul despre unul dintre vasele descoperite în micul complex de la Dumbrava, text aflat în prima ediție la p. 214-220, și s-a renunțat la descrierea reprezentărilor și însemnărilor unei piese aflate în prima ediție la p. 224-228. În ceea ce privește ilustrația, la p. 173 s-au adăugat planșele LX-A și LX-B, la p. 197 apare o încercare de reconstituire grafică a desfășurării ritului trimiterii mesagerului la Zalmoxis iar ilustrația din final se îmbogățește cu încă 6 planșe. De asemenea, remarcăm completările bibliografice cu unele studii recente, care au fost inserate în aparatul critic.

Considerăm că trebuie evidențiată, în mod special, contribuția acestei lucrări la extinderea sferei surselor arheologice ce pot fi abordate în cercetarea culturii și religiei geto-dacice, și anume, lotul de piese cu mici inscripții și imagini, care intră cu acest prilej în circuitul științific. Publicarea exhaustivă a acestor piese din zona est-carpatică, într-o lucrare viitoare, anunțată în paginile acestei cărți, va contribui cu certitudine la o mai bună înțelegere și va consacra această nouă sursă de informație oferită specialiștilor din domeniu. Totodată, apariția unei *"Bibliografii critice a religiei geto-dacilor"*, despre care se amintește în lucrarea de față, va putea direcționa, după cum precizează și autorul, cercetările viitoare din domeniu.

Carmen Ungureanu

Antigüedad y cristianismo, monografias historicas sobre la Antigüedad Tardía, serie dirigită par el Dr. Antonino Gonzáles Blanco, Universidad de Murcia, Àrea de Historia Antigua.

Vol. XIV, *La Tradición en la Antigüedad Tardía*, 1997, 737 p.;

Vol. XV, *Romanización y Cristianismo en la Siria Mesopotámica*, 1998, 654 p.;

Vol. XVI, *Los Columbarios de La Rioja*, 1999, 444 p.

Interesul arătat în ultima vreme față de istoria Antichității Târzii este una din cele mai spectaculoase revoluții din istoriografia contemporană. Cunoscută odinioară sub derizoriul nume de perioadă a decadentei lumii clasice greco-romane, conferit de clasicității epocii iluministe, Antichitatea Târzie este azi chiar mai studiată decât perioade privilegiate de istoricii secolului XIX și primei jumătăți a secolului XX cum ar fi Grecia clasică, epoca elenistică, Roma republicană și imperială. Astăzi sunt numeroase publicații care se ocupă în mod special de problemele Antichității Târzii. Una dintre acestea este *Antigüedad y cristianismo, monografias historicas sobre la Antigüedad Tardia*, anuar editat din 1984 de Universitatea din Murcia (Spania), sub conducerea dr. Antonino Gonzáles Blanco. Prin lectura acestei publicații istoricii români care cultivă îndeosebi istoriografiile franceză și germană, unii chiar limitându-și orizontul la una din ele, pot descoperi o istoriografie, cea spaniolă, aflată în plină dezvoltare, producțiile acesteia, cel puțin în ceea ce privește Antichitatea Târzie, trebuind să fie luate în considerație în aceeași măsură ca cele aparținând istoriografiilor menționate sau celei anglo-saxone sau italiene.

Istoriografia spaniolă a Antichității Târzii a făcut saltul de la explorarea vestigiilor locale la ansamblul problemelor ridicate de întreg Imperiul Roman, încercând să trateze chestiunile într-o manieră sistemică, unitară, în sensul că problemele de istorie locală pot fi altfel înțelese când sunt analizate în contextul general al Imperiului și, în

aceiași timp, cunoașterea temeinică a istoriei unei provincii contribuie la conturarea mai fermă a imaginii de ansamblu. Despre acest lucru și despre diversitatea preocupărilor istoricilor spanioli stă mărturie tematica diferitelor numere ale revistei recenzate, pe care o prezentăm mai departe pentru cei care nu o cunosc:

1984 *Begastri*

1985 *Del Conventus Carthaginiensis a la Chora de Tudmir*

1986 *Las Visigodos. Historia e y Civilisati6n*

1987 *La Cueva Negra de Fortuna (Murcia) y su TITVLI PICTI. Un templo de 6poca romana*

1988 *Arte y poblamiento en el SE peninsular durante los 6ltimos siglos de civilisaci6n romana*

1989 *Las pizarras visigodas: 6dici6n critica y estudio*

1990 *Cristianismo y aculturacion en tiempos del Imperio Romano*

1991 *Arte, sociedad, economi6 y religi6n durante el Bajo Imperio y la Antigüedad Tardia*

1992 *Los Hunos: tradici6n e historia*

1993 *La cueva de La Camoreta (Agramon-Hellin, Albacete)*

1994 *Sidonio Apolinar, humanista de la Antigüedad Tardia: su correspondencia*

1995 *Lengua e historia*

1996 *El Balneario de Fortuna y la Cueva Negra.*

Am avut la îndemână volumele din 1997, 1998 și 1999. Deoarece nu avem cunoștință ca vreunul din ele să fi fost recenzat într-o revistă românească, am ales să le prezentăm pe toate trei, mai ales că problematica lor prezintă afinități.

Volumul XIV are ca temă tradiția în Antichitatea Târzie. În eruditul său studiu introductiv (*La tradici6n, un tema central en la vida de los hombres*, p. 5-18) Antonino Gonz6les Blanco încearcă o delimitare a înțelesului acestui termen pe care îl consideră esențial în științele spiritului. Tradiția este un concept hermeneutic care contribuie la construcția sistemului de valori, al obiceiurilor care configurează grupurile sociale, culturile și formele de viață ale umanității. Tradiționalismul se opune nihilismului sau principiului revoluționar care propovăduiesc unul, distrugerea, celălalt, răsturnarea radicală a valorilor sociale.

Înțelesul primar al tradiției este acela de dat, de configurație culturală pe care o societate o are de la strămoși, a cărei eficiență este verificată de istorie și prin care se „vede” lumea. Ea funcționează ca atare, este însăși fundamentul interpretării lumii, diferențiindu-se de simpla opinie, care are caracter ipotetic și trebuie demonstrată. Însă ca orice construct ideologic, viziunile umane despre lume sunt perisabile. Apar mereu elemente noi care în mod aparent sau real contrazic spusele tradiției. De aceea, afirmă Blanco, tradiția nu poate fi înțeleasă decât ca un dialog permanent cu inovația, cu elementele noi care apar în orizontul cultural. Depășind puțin studiul lui Blanco vom încerca să enunțăm câteva raporturi posibile între tradiție și inovație. În primul rând este vorba de refuzul noutății și păstrarea obstinată a vechilor valori. Un altul, opus celui de dinainte, este respingerea trecutului și construirea unei viziuni fundamentale noi. Acestea sunt pozițiile extreme în care trecutul și prezentul nu au punți de comunicare. Însă mai frecvent relația dintre cele două concepte este dialectică. O modalitate de abordare este aceea că între tradiție și elementele de noutate contradicția este numai aparentă, hermeneuții încercând să găsească un principiu unic care să explice deopotrivă cele două aspecte. E cazul sincretismelor și henoteismelor religioase. O altă abordare este acceptarea de către una dintre părți a acelor date din cealaltă care nu-i contrazic principiile. De exemplu, gândirea creștină de azi (vezi cazul lui Teilhard de Chardin) privilegiază acele date ale științei care-i confirmă presupuzițiile originare (existența lui Dumnezeu, providența, etc.) sau, din contră, știința alege din trecut acele elemente care confirmă propriile idei (alegerea ca înaintași ai științei moderne ai lui Democrit sau Aristarh). În consecință, există o scurgere de sens între cei doi termeni. Tradiția înaintează, se metamorfozează, renunță treptat la diferite elemente ale sale și înglobează altele noi (este o mare diferență între teologia lui Chardin și cea a Sfinților Părinți) însă se păstrează permanent o tonalitate identificabilă, un minimum peste care nu se poate trece. În cazul religiei creștine acesta ar fi prezența lui Iisus Hristos. Fără el nu se mai poate vorbi de creștinism. Invers, noile viziuni își caută antecedente, construindu-și astfel o tradiție. Astfel că, în ultimă instanță, tradiția este o construcție simbolică, o viziune a lumii, care a cunoscut încercarea timpului. Există, după cum afirmă și Blanco, o multitudine de tradiții, între care oamenii pot alege: tradiție științifică, tradiție iudeo-creștină, tradiție clasică, tradiție indo-europeană, tradiție orientală etc.

Antichitatea Târzie este epoca istorică care a cunoscut reevaluarea cea mai profundă în cadrul istoriografiei contemporane, datorită unei radicale schimbări de paradigmă în cercetarea acestei perioade. Tradiția de inspirație iluministă vedea în valorile antichității greco-romane o culme a spiritului uman. Aceste valori deveniseră în viziunea lor veritabile arhetipuri în funcție de care erau judecate din punct de vedere axiologic celelalte epoci. Ceea ce azi se numește Antichitate Târzie era calificată ca o epocă de decadență. Obsedați de problema prăbușirii Imperiului Roman ei identificau una din cauze în părăsirea sistemului de valori clasic, care, în viziunea respectivilor istorici, ce urmau în acest sens pe istoricii păgâni, asiguraseră plâsmuirea formidabilului stat mondial care a fost Roma antică. Sfârșitul antichității nu avea o personalitate aparte, un sistem de valori distinct, ci era o degradare a valorilor clasice, o umbră palidă a acestora. În locul rațiunii și echilibrului, considerate ca principale valori ale antichității clasice, ieșea victorios iraționalul, misticismul, care erau de fapt nonvalori. O expresie a acestei stări de lucruri este triumful creștinismului, religie irațională, în opoziție cu apolinica religie greacă. Azi se știe că religia și în general civilizația greacă nu au fost atât de raționale după cum acredatau istoricii mai vechi. Perioada de sfârșit a antichității a început să fie reevaluată, și poate nu întâmplător acest lucru a venit din partea istoricilor de inspirație creștină. Dintre aceștia, numele lui H.-I. Marrou se detașează în mod deosebit, el fiind și cel care a încetățenit termenul de Antichitate Târzie. La valorizarea pozitivă a Antichității Târzii a contribuit și relativismul axiologic al epocii noastre, care nu mai acreditează un unic ideal uman, fiecare model istoric fiind la fel de valabil. Istoria religiilor, disciplină în vogă azi, în cadrul căreia Antichitatea Târzie este o verigă importantă, a jucat și ea un rol important în reabilitarea perioadei. Și, nu în ultimul rând, gustul epocii noastre pentru irațional, fantastic, mistic, face să fie considerat bun ceea ce altă dată era valorizat negativ.

Revenind la lucrarea recenzată, să spunem că Antonino Gonzáles Blanco înțelege prin tradiție în Antichitatea Târzie supraviețuirea elementelor clasice. Este evident că antichitatea clasică și cea târzie sunt strâns legate, însă natura relațiilor dintre ele rămâne pe mai departe o problemă. Ideea de imagine degradată a celeilalte fiind depășită se pune chestiunea unei noi abordări a problemei cum elemente ale antichității clasice se regăsesc în epoca care urmează. Una din cele mai elegante

soluții este analiza comparativă a diverselor forme de cultură: evoluția lumii reale, semnificația cuvintelor de-a lungul timpului, sursele de inspirație ale autorilor Antichității Târzii, formele de viață, tradiția bisericii, tradiția orală. Astfel se pot vedea locurile de continuitate și ruptură, unde formele culturale au fost preluate ca atare sau au fost reinterpretate, unde este o preluare exterioară sau principiu constitutiv al culturii. Se conturează astfel o imagine multidimensională, de o uluitoare varietate. Modul multiplu în care este exploatată tradiția clasică de către Antichitatea Târzie, sugerează o epocă dinamică, fluidă, aflată în căutarea unei identități proprii, a unei cristalizări a opțiunilor. Studiile autorilor spanioli se feresc să dea ceea ce germanii ar numi *Zeitgeist*, matricea interpretativă a formelor simbolice, preferând sinteze pe probleme parțiale, fără a intra în ceea ce unii ar considera că ar aparține în mod legitim filosofiei.

După un remarcabil studiu al lui Pedro Amorós care analizează pornind de la cărțile a II-a și a III-a ale *Republicii* lui Platon ideea de tradiție în lumea greacă (*Primeras líneas sobre la tradición en el mundo grieco*, p. 19-44), în partea intitulată *Historia y trabajos conceptuales* se face o analiză a modului cum diferite forme culturale ale Antichității Clasice se regăsesc în Antichitatea Târzie. Sunt analizate instituții (J. F. Montes, *Las Curias en el reinado de Honorio-395-423 d.C. Tradición y mutación*, p. 97-133), mentalități (José Sánchez, *La crisis de Antioquia del año 354: un ejemplo de la pervivencia de la «Vis Publica» en la Antigüedad Tardía*, p. 60-82; Pedro Martínez Cavero, *Signos y prodigios. Continuidad e inflexión en la pensamiento de Orosio*, p. 83-95; Carmen Giner, *Entre la tradición clásica y la moral cristiana: la mujer en la obra de San Juan Crisóstomo*, p. 135-149), credințe religioase (C. Martínez Maza, J. Alvar, *Transferencias entre los misterios y el cristianismo: problemas y tendencias*, p. 47-59; F. J. Carcelén Hernández, *Aproximación a las concepciones militarista y antimilitarista del cristianismo primitivo*, p. 161-178; M. Ribagorda, *La pervivencia religiosa pagana en el siglo V, el ejemplo de Rutilio Namaciano*, p. 179-187; Margarita Vallejo Girvés, *Tradiciones y pervivencias paganas en el Imperio Bizantino: el posicionamiento de Justiniano*, p. 217-228; Miguel Cortés Arse, *Heroes clásicos y santos cristianos en el poema de «Digenis Akritas»*, p. 249-258; F. Nieto, *La pizarra visigoda de Carrio y el horizonte clásico de los χαλαζοφύλακες*, p. 259-286), legislație (R. C. Fernández, *Las cartas de Gregorio Magno al defensor Juan. La aplicación del derecho de Justiniano en la Hispania Bizantina en el siglo*

VII, p. 287-298), forme culturale (Isabel Velásquez, *Aedificiorum Venustas: la recepción de un término clásico en Isidoro de Sevilla (Etym. XIX,11)*, p. 229-249; Teresa Martín Rodríguez, *Posibles adaptaciones de las Sátiras de Iuvenal en autores cristianos tardoantiguos*, p. 189-198), modul în care este receptată ideea de tradiție în biserica creștină (Domingo Ramos-Lissán, *El principio de la tradición en los concilios bracareses del siglo VI*, p. 209-216). La acestea se adaugă studiile Mariei Perez, *Los inicios del Concilio de Éfeso (431) y la datación de la carta de Cirilo Alejandrino a Acacio Berense*, p. 151-160 și al lui Luis Rubio Hernansaez, *Los astures y los inicios de la Monarquía astur (una aproximación)*, p. 299-319.

Nu este locul aici să discutăm toate aceste studii, solid scrise și bazate pe o bibliografie impresionantă (sunt liste bibliografice exhaustive, cu lucrările cele mai noi pe problemă, care pot fi extrem de utile istoricilor noștri). Vom exemplifica cu două articole a căror problematică ne-a interesat în mod deosebit. Este vorba în primul rând de studiul lui Maza și Alvar despre legătura, atât de discutată, între cultele soteriologice și creștinism. Istoriografia problemei, realizată de autori, oferă câteva aspecte foarte interesante privitoare la ideea de tradiție și la presupuzițiile ideologice ale cercetării istorice. Primul care stabilește o legătură între cultele cu mistere și creștinism este un protestant din secolul XVII, Isaac Casaubonus, care lovea astfel în biserica catolică, despre care afirma că a pierdut fondul original iudaic și și-a asumat credințe păgâne. În acest context, reforma era un lucru necesar, o întoarcere la origini (la tradiție!). Mai târziu această moștenire a devenit un titlu de glorie, unii încercând să elimine pe cât posibil elementul evreiesc. Reluând problema, autorii citați analizează analogiile de ordin lingvistic și de sistem ritual, precum și principalele credințe care sunt considerate că ar fi comune păgânismului și creștinismului (ideea de zeu salvator). Și din cauza izvoarelor puține nu se poate demonstra, cred autorii, o legătură cauzală la nivel lingvistic și ritual, aspectele de acest gen ale creștinismului care se aseamănă cu misterele putând avea foarte bine o altă proveniență. În ceea ce privește ideea de mântuire, ea poate fi atestată cu certitudine numai în cazul cultului isiac, lipsind date precise pentru celelalte culte de mistere. Autorii cultivă ideea unei religii creștine cu personalitate distinctă, care, chiar dacă a suferit influențe, ele nu sunt

esențiale, creștinismul nefiind o copie a cultelor păgâne. Asemănările dau seamă de un context cultural mai larg.

Studiul lui Pedro Caverio analizează rolul prodigiilor în opera lui Paulus Orosius. Acesta preia toposul păgân de utilizare în discursul istoric al semnelor și prodigiilor, fapt fundamental pentru o istoriografie care vedea în intervenția divinității una din cauzele istorice de bază. Orosius „creștinează” însă aceste prodigii, alegând pe cele ce pot fi legitimate prin Biblie. Se poate vorbi, completăm noi, de un adevărat război al semnelor divine între istoriografiile creștină și păgână, o extrapolare a conflictului dintre cele două religii în plan simbolic, fiecare încercând să demonstreze falsitatea celeilalte și să arate că lumea este condusă de propria divinitate. Avem două sisteme interpretative, unul bazat pe Biblie, altul în care rolul de reper este deținut de Cărțile Sibiline (vezi Ammianus Marcellinus, *Historia Augusta*, Zosimos).

După o secțiune epigrafică, urmează mai multe articole grupate sub titlul generic de *Arqueologia y arte*. O serie de studii abordează chestiuni de iconografie (Guadalupe López Monteagudo, *Personificaciones alegóricas en mosaicos del Oriente y de Hispania: La representación de conceptos abstractos*, p. 335-361; Luz Neira Jiménez, *Representaciones de Nereidas. La pervivencia de algunas series tipológicas en los mosaicos romanos de la Antigüedad Tardía*, p. 363-402; María Pilar San Nicolas Pedraz, *Iconografía de Dionisio y los Indios en la Musivaria romana. Origen y pervivencia*, p. 403-418; Miguel Ángel Elvira, *Los orígenes iconográficos del dragón medieval*, p. 419-434; Sally Garen, *Transformations and creativity in visigothic period Iberia*, p. 511-524; M. Paz García-Gelabert, *Relieves vegetales en Hispania durante la Antigüedad Tardía*, p. 457-470; J. M. Blásquez Martínez, *Retratos en las mosaicos hispanos y del Próximo Oriente en el Bajo Imperio «Siria, Jordania»*, p. 471- 487), altele de arhitectură (Ernst Kanitz, *Una iglesia cristiana sobre el solar del templo pagano de Artemis en Éfeso. Preámbulos y problemática*, p. 435- 456; Rafael Vila Rodríguez, *Estudios compositivos de algunas basílicas paleocristianas de la España romana de los siglos IV-VI*, p. 484-500; I. Camiruga, *La Tradición arquitectónica en el Hipogeo de Via Latina*, p. 501-510; Tine Kurent, A1. Vidmar, *The continuity of the antique compositional principles in the architectures of Eufasian basilica*, p. 525-538; Antonino Gonzáles Blanco, R. L. Domeach, *Tradición y continuidad en la Sierra de la Demanda: la Iglesia de Villavelayo*, p. 539-570; Lorenzo Abad Casal,

Iyih «el Tolmo de Minateda», Hellín, Albacete. *Una civitas en el Limes visigodo/bizantino*, p. 591-600; Pedro Mateos Cruz, *El urbanismo emeritense en época paleocristiana «ss. V/VI»*, p. 601-616). Studiile iconografice analizează modul în care creștinismul a preluat și valorizat formele artistice clasice care cunosc o persistență apreciabilă în timp. Cele privitoare la arhitectură sunt extrem de interesante, prin analiza proporțiilor geometrice ale bisericilor care au profunde semnificații spirituale (folosindu-se de faptul că cifrele grecești sunt exprimate prin litere, arhitecții antici „scriau” în geometria clădirii sacre cuvintele divinității). Alte articole arătau cum au fost revalorificate templele păgâne de către creștinism și modul lor de transformare în biserici.

Volumul XV valorifică săpăturile din Siria efectuate de un colectiv condus de Antonino Gonzáles Blanco. Zona cercetată a fost cea a Eufratului Superior, în zona vechilor orașe Dura Europos, Amida, Edessa, adică fosta frontieră cu Imperiul Part și ulterior Sassanid. Datele arheologice sunt utilizate pentru elucidarea evoluției istorice a Siriei romane, al modului de viață al locuitorilor frontierei, aspectele romanizării, vieții creștine și în general a vieții spirituale, precum și supraviețuirea acestor elemente în epoca islamică, construind o imagine unitară a acestei atât de importante provincii. Bibliografiile ample, varietatea unghiurilor de abordare, fac ca volumul XV să poată fi considerat o sinteză extrem de utilă pentru orice specialist al problemei în discuție. Studiul istoriei Siriei romane a folosit arheologilor spanioli și pentru a elucida probleme ale istoriei Peninsulei Iberice, fiind conștienți de puternicele legături care au existat între Orient și Occident în epoca romană. Unul din cele mai relevante cazuri este cel ce formează miezul volumului XVI, despre care va fi vorba mai târziu.

Volumul XV are următoarele secțiuni: context etno-lingvistic, romanizare, creștinism, note arheologice, note științifice.

În prima secțiune sunt două studii interesante care analizează supraviețuirea tradițiilor vechi semitice în epoca romană. Pornind de la cultul înălțimilor prezent în Biblie, Gonzalo Matilla Séiquer studiază o serie de înălțimi din zona Eufratului Superior, unde sunt atestate mai multe locașuri de cult creștine (*El paso de la tradición: Lugares altos y enterramientos*, p. 93-115), în timp ce Barbara Böck analizează relațiile dintre ascetismul creștin din Siria și fondul cultural arhaic al

Mesopotamiei, prezent în textele de înțelepciune babiloniene (« *Si un hombre es devoto de su dios, vivirá como lo pobres* », p. 129-145).

Ingrid Bejarano Escanilla (*Algunos aspectos de la toponimia del Éufrates superior: El entorno de Tell Qara Qūzāq*, p. 68-92) analizează toponimia zonei Eufratului Superior, încercând să identifice orașele antice. O erudită demonstrație arată că Manby derivă din Hierapolis, Chazzāna din Caeciliana iar Țarbūs ori Țarābūlus derivă din Εύρωπός, respectiv Εύρωπόῦ πολις.

Secțiunea care cuprinde studii despre problema romanizării este bogată, încercându-se surprinderea mai multor aspecte ale acestui complex fenomen. Siria a fost o provincie în care limba latină nu s-a impus, rămânând dominante greaca și siriaca. Însă romanizarea nu se reduce numai la atât. Siria a fost puternic integrată vieții Imperiului sub toate aspectele, elementele de civilizație demonstrând acest lucru.

După o privire generală asupra problemei romanizării, realizată de Antonino Gonzáles Blanco și Gonzalo Matilla Séiquer (*Aspectos generales de la romanización de Siria, con particular atención a la Mesopotamia*, p. 145- 183), aceiași autori descriu drumurile romane din Siria (*Vias romanas*, p. 183-213) iar Blanco studiază limesul oriental al Imperiului (*El limes oriental del Imperio en época romana desde la frontera turca hasta Qalc at Naym*, p. 213-229). Rețeaua densă de drumuri, viața intensă a frontierei, una vitală pentru Roma, deopotrivă graniță și cale de comunicare, arată gradul înalt de integrare a Siriei în viața economică și militară a Imperiului. Urbanismul, altă dimensiune importantă a romanizării, este studiată de P. Barbado, J. D. Eiroa Rodríguez și F. Masso în *La ciudad romana de Qara Qūzāq*, p. 229-246, de Gonzalo Matilla Séiquer și Juan Carrillo în *Urbanismo: ciudades y necrópolis*, p. 247-298. Séiquer are de asemenea un articol intitulat *Suburbana. Grandes Villas, Şirrin-Serre*, p. 299-316. Al doilea articol citat este extrem de interesant prin maniera complexă în care sunt analizate descoperirile arheologice cu scopul de a lumina anumite credințe religioase. Autorii cercetează mai ales raportul care se stabilește între oraș, spațiu al celor vii, și necropolă, spațiul celor morți. Ei ajung la concluzia că din epoca neolitică și până în epoca romană, deși multe ritualuri se păstrează, are loc o schimbare fundamentală în concepția despre moarte, mai precis în relația dintre vii și morți. Dacă înainte moartea era văzută în funcție de viață (în sensul că morții au o existență similară celor vii, amestecându-se adesea cu ei), în perioada creștină viața este judecată din perspectiva morții (oamenii trăiesc alături de necropole, cu moartea în suflet, viața nefiind altceva decât o pregătire pentru existența de dincolo).

Secțiunea romanizare este încheiată tot de Séiquer cu un studiu asupra latomiilor, foarte numeroase, din zonă. Sunt analizate mai ales inscripțiile lăsate de lucrători, timp de aproape un mileniu, inscripții care arată credințele religioase ale acestora.

Următoarea parte, consacrată creștinismului, cuprinde la început două studii de sinteză. Unul aparține Mariei Guillén Pérez și este o istorie a patriarhatului de Antiohia, de la începuturi și până în secolul VII (*El patriarcado de Antioquia: Una somera introduccion*, p. 327-378). Al doilea îl are ca autor pe José Antonio Molina Gómez și are drept subiect monahismul creștin din Siria, (*El monacato cristiano en Siria. Introduccion, problemas y propuestos*, p. 374-397). Scrise pe baza ultimelor lucrări în materie, ele sunt extrem de utile pentru cel interesat de istoria creștinismului. Următoarele două studii analizează probleme concrete ale monahismului sirian. Este vorba de mănăstirile din zona Eufratului Superior (A. G. Blanco, G. M. Séiquer, *Cristianizacion: Los monasterios del ámbito de Qara Qūzāq*, p. 399-417) și complexele rupestre din aceeași zonă (José Carrasco, *La cueva como vivienda en el alto Éufrates sirio: apuntes para su investigación*, p. 417-427). În sfârșit, mai merită semnalate studiile lui José López, *Del castro romana al castillo árabe: Qalc at Naým, una fortificación en la frontera del Éufrates*, p. 437- 464 și *Pervivencias romano-cristianas en el mundo posterior. El mundo de las creencias: cuevas, sepulturas, mezquitas*, p. 465-473. Ele se ocupă de perioada finală a stăpânirii bizantine în Siria și de începuturile stăpânirii islamice, încercând să stabilească elementele de continuitate între cele două epoci. Astfel, arabii preiau și reutilizează vechile fortificații romane, iar pe plan spiritual, eremitismul creștin are un rol în geneza misticismului musulman, sufismul.

În notele arheologice sunt prezentate diferite situri din Siria și Spania iar în cadrul notelor științifice semnalăm articolele lui G. Fernández despre reacțiile lui Constanțiu II față de conciliul de la Sardica (p. 605-606), despre magia în secolul IV, cu o privire specială asupra operei lui Ammianus Marcellinus (p. 607-608) și cel al lui R. M. Galán despre semnele de depreciere ale istoriei orientului în antichitate (p. 611- 621).

Tema volumului din 1999 este legată de cea a volumului anterior prin faptul că experiența câștigată în Siria privind cercetarea istoriei monahismului a permis elucidarea funcției unor construcții rupestre din zona La Rioja, datând din perioada Antichității Târzii. Multe din ele

amintesc de niște porumbare iar în interiorul acestora există decorațiuni care seamănă izbitor cu columbariile din epoca clasică. Antonino Gonzáles Blanco se întreabă în mod legitim ce funcție pot avea aceste „columbarii”, tipice pentru păgânism, într-un context creștin și dacă nu cumva și săparea locuințelor rupestre sub formă de porumbar poate fi explicată prin credința creștină.

Rolul columbariilor clasice, după cum arată Alejandro Egea Vivanco și Juan Gallardo Carrillo în *El punto de partida: los columbarios clásicos*, p. 25-42, era acela de necropolă. În ele erau depuse urnele cu cenușa celor decedați. Cunoscând un vârf în perioada secolului I d.Hr., practica incinerăției începe să decadă, fiind înlocuită treptat de înhumație, acest fapt accentuându-se sub influența creștină. Se pune problema care a fost funcția acestor construcții în epoca creștină. Cartea lui Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier*, Cambridge, 1990 poate oferi o sugestie în acest sens. Analizând resturile abației din Qartmin (Turcia), Palmer identifică o construcție similară columbariului cu rol de osuar. Se poate explica acest fapt prin meditația asupra morții pe care o practicau călugării creștini. Acele oseminte expuse le ofereau un permanent prilej de a fi conștienți de finitudinea existenței. De asemenea, cultul relicvelor, atât de răspândit în lumea creștină, a avut un rol importat în perpetuarea acestei forme arhitecturale, care devine așadar un relicvariu. Opiniile lui Palmer, prezentate de Blanco, sunt reluate de G. M. Séiquer și J. G. Carrillo în *Columbarios y relicarios en el Próximo Oriente*, p. 57-86. El face o sinteză asupra columbariilor din Antichitatea Târzie găsite în Siria și stabilește funcția lor de relicvarii. De asemenea, discuția este extinsă și la acele locuințe rupestre din Siria, asemănătoare cu cele din zona La Rioja, care amintesc de porumbare.

Gândul este dus mai departe de R. Gonzáles Fernández în *La paloma y su simbolismo en la Patrologia Latina*, p. 189-201. Numeroși Părinți ai Bisericii au stabilit o legătură între monah, porumbel și columbariu pornind de la un text din Cântarea Cântărilor (II, 14). Acesta sună în latină astfel: *Columba mea in foraminibus petrae*. Conform analizei lui Séiquer și Fernández, porumbelul, ca simbol (epifanie) a Duhului Sfânt, este mereu în preajma monahilor (miniaturile reprezentând pe stiliții sirieni o confirmă). Plini de Duh Sfânt, călugării sunt precum porumbeii, după moarte osemintele lor sfinte fiind așezate în columbarii săpate în stâncă așa cum își are sălașul și porumbelul din Cântarea Cântărilor. Este posibil ca și chiliile rupestre, ce amintesc de porumbar, să aibă aceeași explicație, construcțiile de tip porumbar fiind o

matrice favorabilă manifestării Duhului Sfânt, în virtutea asemănării lor cu sălașul păsării ce simbolizează a treia persoană a Treimii.

Posibilitatea ca influențele monahismului oriental să fi ajuns până în Spania sunt studiate de Santiago Fernández Ardanaz în *Monaquismo oriental en la Hispania de los siglos VI-X*, p. 203-214. În opinia autorului aceste influențe se datorează schimburilor comerciale și culturale, prezenței Imperiului Bizantin, acțiunii unor monahi precum Martin de Dumio și exodului monahilor orientali din cauza expansiunii arabe.

Ipoteza avansată privind rostul construcțiilor tip porumbar din zona La Rioja a fost verificată de Antonino Gonzáles Blanco prin analiza toponimiei zonei în discuție (*La presencia de los columbarios/ palomas en la toponimia*, p. 217-221), constatând că nume derivate din porumbel (*paloma*) se referă de multe ori la peșteri.

De asemenea, etnografia este chemată să confirme presuposițiile privind rolul columbariilor și al locuințelor rupestre de tip porumbar.

Tot Blanco face o constatare etnografică foarte interesantă. În zona Murcia, acolo unde sunt construcții de tip porumbar ritualul păgân al plantării arborelui de mai nu există, în timp ce în celelalte zone el este bine reprezentat. Faptul poate demonstra că aceste construcții sunt strâns legate de creștinism, jucând un rol în iconomia acestei religii (*Los mayos y el problema de los palomares*, p. 225-239). Comparațiile cu osuarele medievale, referitor la columbariile propriu-zise (A. G. Blanco, *Etnografía de los Huesos de los Muertos*, p. 239-240), și cu anumite tradiții budhiste (A. G. Blanco, *Una curiosa semejanza con los columbarios tar-doantiguos y altomedievales: el budismo*, p. 243-245), în ceea ce privește construcțiile de tip porumbar, arată că ipoteza lansată este posibilă.

Prin urmare, concluzia la care ajunge principalul inițiator al acestei discuții, Antonino Gonzáles Blanco, este că construcțiile de tip porumbar din zona La Rioja au servit drept mănăstiri, columbariile, adică acele construcții care moștenesc edificiile clasice ce păstrau urnele de incinerare, jucând acum, în Antichitatea Târzie, rolul de relicvarii, pentru osemintele sfinte, nefiind exclusă și o funcție pur decorativă. Este o ipoteză interesantă, istoricii spanioli arătând cum se poate rezolva în chip exemplar o problemă istorică, prin valorificarea tuturor tipurilor de informație și utilizarea unor metode variate de investigație. Dincolo de faptul că este ilustrat un alt caz de perpetuare a unor tradiții clasice în Antichitatea Târzie, problema abordată poate fi importantă și

pentru istoria spațiului carpato - dunărean. Se cunosc acele construcții rupestre din Munții Buzăului, din păcate prea puțin cercetate. Unii istorici le leagă de activitatea la nord de Dunăre a lui Audius, călugăr originar din Mesopotamia, exilat în această zonă în timpul lui Constanțiu II (337-361) și despre a cărui viață ne informează Epifanius din Salamina. Ar fi interesant de cercetat și de stabilit o eventuală relație între chiliile rupestre din România și manifestările monahismului sirian și capadocian, ale cărui influențe reverberează, iată, până în Spania, mai ales că se cunosc relațiile strânse, în veacul al IV-lea d.Hr., între creștinii din Scythia Minor și bisericile creștine din Asia Mică.

În sfârșit, ca un amănunt, să spunem că în fiecare volum, sub titlul de *Los fojadores de la Antigüedad Tardía* este prezentată câte o personalitate cu contribuții deosebite în istoriografia Antichității Târzii. În volumele recenzate acești istorici sunt: Franz Joseph Doelger, Paul Goubert și P. Antonino Ferrua, S.I.

Concluzia noastră după acest excurs este că toate volumele din *Antigüedad y cristianismo* au o valoare indiscutabilă, prin problematica abordată și prin modul în care aceasta este studiată. Ni se oferă o imagine rotundă, din diferite unghiuri de vedere, volumele putând fi considerate veritabile sinteze. *Antigüedad y cristianismo* mai are o calitate, destul de rară la lucrările științifice: accesibilitatea. Deși au un nivel științific înalt, volumele din publicația recenzată pot fi citite cu folos și de un cititor mai puțin avizat, care-și poate face o imagine de ansamblu asupra problemelor studiate.

GEORGE ENACHE

Ioan Mitrea, *Așezarea din secolele VI-LX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț, 1998, 174 p.

În urma investigațiilor arheologice din ultimele decenii, în spațiul est-carpatic au fost descoperite sute de așezări care pot fi încadrate în a doua jumătate a mileniului I. Cunoscându-se un număr destul de mare de așezări, s-ar părea că există toate condițiile pentru elaborarea unor sinteze care să analizeze, spre exemplu, caracterul lor, tipurile de locuințe etc. Însă, în realitate, datele continuă să rămână insuficiente, deoarece, în majoritatea cazurilor, s-au efectuat doar cercetări de suprafață, ori aceste

cercetări aveau un caracter de salvare, astfel încât se cunosc destul de puține aşezări cercetate sistematic. În acest context, publicarea de către Ioan Mitrea a monografiei aşezării din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna, în colecția Bibliotheca „Memoriae Antiquitatis”-IV, este nu numai binevenită, ci și absolut necesară.

Lucrarea este rodul cercetărilor de mare amploare efectuate între anii 1971-1984 de către I. Mitrea și colaboratorii săi, la Izvoare-Bahna, județul Neamț, unde a fost dezvelită o întinsă aşezare (în suprafață de cca. 15.000 mp) din secolele VI-IX.

Subtitlul lucrării, *Realități arheologice și concluzii istorice* este motivat astfel de către autor: „în măsura în care prezentăm descoperirile și analizăm cultura materială din această aşezare facem arheologie. Încercând să reconstituim modul de viață al acestei comunități umane, facem istorie. A doua latură a demersului nostru nu este posibilă fără prima. Noi considerăm că pornind de la faptul arheologic trebuie să încercăm remodelarea unor structuri. Drumul firesc este de la realitățile arheologice la concluziile istorice, concluzii care vor avea nota lor de subiectivism” (p. 14).

În capitolul I, I. Mitrea face unele considerații privind cadrul natural din regiunea în care se află aşezarea cercetată, pornind de la realitățile vizibile în zilele noastre. Astfel, aşezarea este situată pe raza satului Izvoare, comuna Bahna, jud. Neamț, în punctul *La pod la Hărmănești*, pe malul drept al pârâului Băhnișoara. Din punct de vedere fizico-geografic, comuna Bahna se suprapune zonei de contact a culoarului Siretului, în dreptul Podișului Central Moldovenesc, cu dealurile piemontane pericarpatiche din SE Depresiunii Cracău-Bistrița. Așezarea face parte din bazinul Siretului, care s-a dovedit a fi o „autentică vatră de locuire multiseculară”.

Capitolul II (p. 19-22) este destinat prezentării succinte a descoperirilor arheologice din microregiunea în care se află aşezarea de la Izvoare-Bahna. Cadrul natural din această regiune a oferit condiții optime viețuirii umane. Pe baza cercetărilor de suprafață, dar și a unor săpături sistematice, se poate afirma că cele dintâi comunități umane au trăit, în diverse puncte din această microregiune, încă din neolitic, dar nu lipsesc nici descoperirile aparținând eneoliticului (o aşezare a culturii Cucuteni cercetată la Aldești), epocii bronzului (cercetările de la Costișa, care au impus în literatura de specialitate numele de cultura Costișa), o aşezare din Hallstatt-

ul târziu, cetatea dacică de la Brad, o necropolă a dacilor liberi (sec. II-III d.H.) cercetată la Moldoveni, o întinsă așezare a dacilor liberi la Izvoare, un cimitir carpic la Țuțcanii din Vale și un altul la Dămieniști (cu aproape 100 de morminte), așezarea de la Mănoaia-Costișa cu orizonturi de locuire din sec. II-III, IV-V, VI-VII, precum și așezările din secolele VIII-IX de la Aldești, Berești-Bistrița, Izvoare-Bahna.

În capitolul III (p. 23-26) este prezentată metoda de săpătură și stratigrafia. După cum era și firesc, în modul de desfășurare a săpăturilor arheologice de la Izvoare-Bahna a trebuit să se țină seama de configurația terenului. Astfel, secțiunile sunt amplasate pe curbele de nivel, având orientări diferite, situație ce poate fi urmărită din planul general al săpăturilor arheologice de la Izvoare-Bahna (fig. 57). Au fost săpate 108 secțiuni plus casele corespunzătoare dezvelirii complexelor de locuire surprinse. Toate secțiunile au avut o lățime de 1,50 m, lungimea lor variind în funcție de condițiile din teren. Între secțiuni a fost lăsată o distanță de 2m, uneori de 2,50m și foarte rar mai mare. În toate secțiunile s-a mers cu săpătura, în adâncime, până la stratul de pământ viu.

Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat că pe terasa și pantele terasei din punctul „La pod la Hărmănești” există o succesiune de așezări din eneolitic până aproape în zilele noastre. Au fost delimitate două faze în evoluția așezării din secolele VI-IX.

Capitolul IV (p. 27-84) prezintă așezarea din secolele VI-IX, cu două subcapitole (*Nivelul așezării din secolele VI-VII și Nivelul așezării din secolele VIII-IX*), iar pentru o mai bună sistematizare și încadrare cronologică a materialelor descoperite sunt prezentate pe etape și complexe rezultatele cercetărilor arheologice.

În suprafața investigată, reprezentând, foarte probabil, cca. 85-90% din așezarea aparținând secolelor VI-IX (p. 24), au fost dezvelite 32 de locuințe și mai multe anexe gospodărești (28% aparținând nivelului din secolele VI-VII, iar 72% aparținând secolelor VIII-IX).

Din prezentarea celor 32 de locuințe reiese că majoritatea sunt de formă aproximativ rectangulară, cu colțurile rotunjite (L5, L6, L7, L11, L27, L29 etc.), dar se întâlnesc și cele de formă dreptunghiulară (L18), patrulateră (L3, L17, L20), pătrată (L1, L9, L10) sau neregulate (L21, L25).

O importanță aparte pentru caracterizarea locuinței o are adâncimea ei, deoarece majoritatea locuințelor din această perioadă erau adâncite în sol. Ion Mitrea consideră că „locuințele care au podeaua mai adâncită de cca. 0,75m pot fi considerate bordeie. Pe cele cu podeaua

adâncită, până spre 0,70m le considerăm locuințe cu podeaua mai mult sau mai puțin adâncită, iar cele cu podeaua la *nivelul de călcare, sau de construcție* (subl. n.), le considerăm locuințe de suprafață” (p. 32, nota 2). Clasificarea realizată de autor ridică unele semne de întrebare. În primul rând, se face confuzie între nivelul de călcare, care reprezintă nivelul de funcționare a locuinței din perioada respectivă și nivelul de construcție care este întotdeauna anterior nivelului de călcare. În al doilea rând, nu întotdeauna se poate stabili cu precizie adâncimea de la nivelul antic de călcare. În literatura de specialitate se folosesc diferiți termeni pentru a desemna locuințele adâncite: bordeie și semibordeie, bordeie și locuințe adâncite în pământ sau locuințe puțin adâncite în pământ ori se vorbește de un tip unic – semibordeiul (a se vedea și V. Neamțu, *Hutte et demi-hutte. Une problème de terminologie*, în *AIIAI*, XXIV, 1, 1987, p. 15-16). În opinia noastră, mai corect pare a fi folosirea termenului general de locuință adâncită.

Dacă în nivelul vechi al așezării s-a găsit un inventar sărac, constând din ceramică și câteva obiecte din os, lut, piatră și metal, în nivelul mai nou s-a descoperit un material arheologic mai bogat și diversificat. S-a putut observa că multe elemente de cultură materială cum ar fi tipurile de locuințe, de instalații pentru foc, dar și unele obiecte, ca de exemplu, cuțitele din fier, fusaiiolele din lut, străpungătoarele din os, și chiar unele vase ceramice lucrate cu mâna, au multe atribute intrinseci comune cu cele din nivelul corespunzător secolelor VI-VII (p. 73).

Capitolul V analizează comunitatea sătească din secolele VI-IX. Pornind de la constatarea că descoperirile arheologice de la Izvoare-Bahna reprezintă ceea ce s-ar putea numi istoria reală, autorul încearcă pe baza acestor mărturii să „remodeleze” structurile comunității ce a trăit la Izvoare-Bahna în secolele VI-IX, să „refacă” istoria lor și în final să formuleze unele concluzii de ordin general istoric.

Suntem de acord cu observația făcută de I. Mitrea că numai pe baza tipului de locuință nu se pot face atribuiri etnice sigure (p. 87), dar cu mențiunea că și încercarea de a lega unele elemente de detaliu de un anumit grup etnic este riscantă. Deși în secolele III-IV predominau locuințele de suprafață, legate de unii cercetători de condițiile climaterice (fiind caracteristice pentru perioada de vară) sau atribuite populației germanice, tehnica în care erau construite rămâne în general aceeași. Astfel, cercetările din Muntenia au arătat că locuințele adâncite din secolul

III sunt identice cu cele din secolul VI (S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolul III și VI e.n. din Sud-Estul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974, p. 107), fapt confirmat și în așezările din Oltenia (O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (sec. III-XI)*, Craiova, 1976, p. 121-122). Aceste dovezi confirmă concluzia că, în foarte multe cazuri, locuința a continuat să fie construită în același mod, pe tot parcursul mileniului I (cf. Dan Gh. Teodor, *Tradiții geto-dacice în cultura materială și viața spirituală din secolele V-X e.n. de pe teritoriul României*, în *AAM*, VI-VIII (1985-1986), 1987, p. 433). Prin urmare, deși există unele deosebiri față de perioada precedentă, determinate de preferința pentru locuințe adâncite, de poziția instalației pentru foc sau de tipul acesteia, analiza locuințelor din această perioadă nu oferă nici un indiciu sigur asupra etnicului celor care le-au folosit.

În ceea ce privește ocupațiile locuitorilor din așezarea de la Izvoare-Bahna, pe baza materialelor descoperite, autorul consideră că se practica agricultura, viticultura, creșterea animalelor, meșteșugurile (p. 88-90). Tot pe baza aceluiași material a putut fi făcută o diferențiere între cele două nivele de locuire, cu un plus pentru nivelul din secolele VIII-IX când se observă un oarecare progres economic (fapt reflectat și de creșterea numărului de locuințe și respectiv sporul demografic din secolele VIII-IX – p. 93).

Datele privind viața spirituală a membrilor comunității sătești de la Izvoare-Bahna în secolele VI-IX sunt extrem de puține. Cu toate că pot fi făcute unele considerații plecând de la situația generală din spațiul est-carpatic, și desigur că noi nu excludem posibilitatea ca o parte sau chiar majoritatea locuitorilor să fi îmbrățișat creștinismul, totuși, unele concluzii ale autorului ni se par hazardate. Astfel, I. Mitrea explică lipsa obiectelor creștine sau purtând însemne creștine prin prezența slavilor, atestați în nivelul de locuire din secolele VI-VII. Apoi, chiar dacă în nivelul așezării din secolele VIII-IX au fost descoperite unele obiecte cu însemne creștine (pe peretele de la baza unui vas borcan a fost imprimată o cruce în pasta crudă a vasului, pe fundul unui alt vas există un motiv dispus în cruce, iar pe inelul cu chaton oval se observă două linii punctate dispuse perpendicular), acestea ni se par extrem de puține (avându-se în vedere o populație de cca. 100-125 de persoane – p. 95) și unele chiar incerte pentru a putea concluziona că „comunitatea sătească de la Izvoare-Bahna era creștină” (p. 97). Și aceasta cu atât mai mult cu cât nu a fost descoperită încă necropola așezării ce va aduce cu siguranță date noi și importante în privința tabloului etnic și religios al comunității cercetate.

Un rezumat în limba franceză (realizat de Marius Alexianu), un *indice* general, precum și un număr de 57 de figuri vin să completeze această lucrare.

Cu excepția celor câteva opinii diferite de cele ale autorului, considerăm că această monografie este una importantă pentru arheologia românească și avem convingerea că I. Mitrea, prin continuarea cercetărilor de la Izvoare-Bahna, va veni cu noi date ce vor nuanța considerațiile de acum.

IULIA MOLDOVAN

Codrin Valentin Chirica, *Anglia și cheștiunea orientală 1830-1900. Studiu sintetic*, Editura Helios, Iași, 1999 (180 p.).

Studiul relațiilor internaționale implică, fără îndoială, pe lângă abnegație, și apropierea de o zonă a cercetărilor unde implicațiile factorului politic se exprimă într-un mod sintetic, în contextul unei abordări cu profunde conotații interdisciplinare din sfera economicului și a raporturilor socio-umane.

Istoricul apropiat de studiul relațiilor internaționale este pus în situația abordării unei duble provocări: pe de o parte dinamica raporturilor politice internaționale implică modificări complexe de la o epocă la alta, pe care cercetătorul le analizează cu instrumentele și percepția specifică timpului său; pe de altă parte, aria cercetărilor necesită preocupări în sfera interdisciplinarității și a multiculturalității.

Lucrarea lui Codrin Valentin Chirica se circumscrie abordării sintetice a unui segment temporal cu numeroase transformări și evoluții, integrat modernității din perspectiva relațiilor internaționale. Încă din primul capitol, autorul ne propune un excurs istoriografic concis asupra unei perioade extinse sub aspect cronologic, plasându-se într-un orizont ideatic și interpretativ permanent supus reevaluărilor.

Necesitatea unui studiu sintetic pe marginea evoluției politicii externe britanice în contextul complex al evenimentelor ce caracterizează *cheștiunea orientală* în secolul al XIX-lea, nu poate fi pusă la îndoială.

Problematica în discuție nu a mai beneficiat, până în prezent, în istoriografia română, de o cercetare de ansamblu, istoricii optând pentru abordarea unor aspecte preponderent economice și culturale.

Deși limitele și realizările unei politici externe de o mare suplețe și amplitudine (cazul celei a Angliei în secolul al XIX-lea) ar necesita poate, o evaluare exhaustivă, orizontul ideatic și densitatea informației prezentei lucrări depășesc – credem – cadrul unui “caiet de seminare” (p. 8) destinat studenților, după cum, cu modestie, autorul își prezintă intențiile în capitolul introductiv. În egală măsură însă, lucrarea poate constitui preambulul unor viitoare reevaluări și nuanțări, pe care istoricul însuși le anunță în perspectiva unui demers ulterior (p. 8).

Orizontul interpretativ pe care îl propune cartea are ca reper fundamental analiza conceptului de *chestiune orientală* și a politicii externe britanice într-un registru cronologic extins, circumscris problemelor de ansamblu ale declinului Imperiului Otoman și crizelor aferente acestuia, în prima și a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Armonios structurată pe parcursul a opt capitole, însoțite de *Introducere, Concluzii, Anexe*, cu un bogat material documentar, și *Indice de note*, lucrarea prezintă punctual, în segmente cronologice bine delimitate, atitudinea politică a Angliei față de crizele succesive care au caracterizat declinul Imperiului Otoman, aflat în ultimul act al existenței sale.

Maniera de interpretare, susținută de o solidă documentare, se integrează unui orizont de idei mai larg, care prezintă *chestiunea orientală* în accepțiunea existenței unui “corp străin” (Imperiul Otoman) în cadrul unei lumi europene ale cărei interese de ordin geo-politic și economic depășesc în secolul al XIX-lea limitele continentale. Aceste interese se circumscriu în principal problemei “moștenirii omului bolnav” al Europei, cu imensele sale teritorii minate de contradicții de ordin național, social, economic sau religios. Nu doar înțelegerea problematicii complexe, atașată structurilor interne ale unui imperiu muribund provoacă și alimentează disensiunile, ci, mai cu seamă, eșecurile constante ale armonizării intereselor puterilor europene, între care Anglia a jucat un rol de primă vioară, fapt ce a creat imaginea unui perpetuu compromis, contestabil din toate direcțiile.

În acest cadru, politica externă a Marii Britanii față de crizele semnificative care au marcat evoluția *chestiunii orientale* în perioada 1830-1900, pe larg abordate de autor în paginile lucrării (amintim între altele poziția Angliei față de crizele egiptene dintre anii 1830-1841 (p. 18-35), față de Războiul Crimeii (p. 74-87), față de criza bosniacă (p. 100-111) sau

crizele cretane (p. 136), caracterizată de suplețe și siguranță s-a exprimat în condiții complexe, caracterizate de multiple interese și factori de presiune. Autorul acreditează ideea unei politici engleze proprii “pe tărâmul *chestiunii orientale*” (p. 145), întemeiată pe abilitatea unei diplomații capabilă să contracareze atât veleitățile de supremație ale Rusiei sau Austriei, cât și poziția Franței lui Napoleon al III-lea față de evoluțiile politice din Orient.

Modalitatea de prezentare a lucrării, deși preponderent evenimentțială, nu exclude demersul interpretativ. Reușita acestui demers istoriografic constă atât în diversitatea și calitatea informației, cât și în capacitatea autorului de a realiza profunde legături între politica externă engleză și dinamica unei problematice de mare anvergură, cum este cea circumscrisă *chestiunii orientale* în secolul al XIX-lea.

CLAUDIU TOPOR

Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în epoca luminilor*, traducere din engleză de Bianca Rizzoli, Humanitas, 2000, 542 p.

Larry Wolff analizează o problemă actuală și incitantă mai ales pentru locuitorii acelei părți a continentului care se simt astăzi ținuți departe de o Europă de care accidentul comunist i-a despărțit. Lucrarea își propune să contrazică ideea că Europa de Est a apărut doar ca urmare a împărțirii lumii în sfere de influență după cel de-al doilea război mondial. Deși discursul rostit de Churchill la Fulton a fixat în memoria colectivă separarea în două zone a Europei ca indestructibil legată de războiul rece, cortina de fier care se ridica acum nu făcea decât să reclădească o barieră care existase și pînă atunci. Larry Wolff se ocupă de apariția noțiunii de Europa de Est și arată ce însemna pentru occidentalii secolului XVIII această zonă. Sunt urmărite mărturiile călătorilor străini dar și ale celor care au scris despre Europa Răsăriteană fără să fi ajuns acolo, fie că descriau false călătorii, fie că se numărau printre sfătuitoarii monarhilor luminați din această parte a lumii.

Autorul nu-și propune să dezbată cauzele dezvoltării diferite a unei părți a continentului nostru, ci se oprește la momentul în care

Occidentul începea să observe o anumită zonă apropiată geografic dar diferită din punctul de vedere al civilizației. Este vorba de secolul luminilor, când se descoperă și se cercetează o parte a lumii care acum capătă și un nume: Europa de Est. Tot acum axa nord-sud, care era folosită pentru a împărți continentul începe să fie înlocuită de cea est-vest, favorizată de descoperirea acestei noi zone, integrată din punct de vedere geografic Europei dar percepută ca atât de diferită. Larry Wolff spune clar că nu și-a propus o carte despre Europa de Est ci despre urmele lăsate în mentalul colectiv de ceea ce era în același timp un teritoriu geografic și o idee filozofică (p. 467).

Cercetarea folosește scrierile călătorilor prin estul continentului, sursă mereu ofertantă care dă o notă de anecdotic, dar aceasta este doar o fațadă care face mai atractiv un demers serios de surprindere a fuselajului de idei care începea să se închege despre Europa Răsăriteană și de recuperare a unei dimensiuni simbolice a acestor jurnale de călătorie. Sunt analizate mai multe scrieri ale celor suficient de temerari încât să-și propună să ajungă să viziteze și să prezinte apoi o lume care era văzută de multe ori drept un spațiu lipsit de civilizație, un supliciu pentru cei veniți din exterior.

Europa de Est, numită așa de contele de Segur, este descoperită și folosită în secolul al XVIII-lea ca parte complementară a vestului continentului. Lipsit de civilizație în comparație cu occidentul iluminist, "orientul Europei" era folosit de călătorii și gânditorii din epocă tocmai pentru a defini și a așeza pe un soclu civilizația vestică.

Demersul lui Larry Wolff poate părea la o primă vedere nu unul foarte novator fiind puse în discuție o serie de mărturii ale călătorilor occidentali în estul Europei pe care încep să-l perceapă ca pe o zonă distinctă între Orient și Occident. Dar interesante sunt perspectivele din care autorul abordează descoperirea unei părți a lumii atât de diferite. Sunt analizate percepția frontierei dintre lumea civilizată a vestului și cea complementară din est, ecourile pe care le-a avut în imaginarul colectiv descoperirea noului spațiu, încercările de cartografiere ale acestuia. Europa de Est este surprinsă ca un loc în care călătorii secolului al XVIII-lea, ca reprezentanți ai unei civilizații superioare, se simțeau îndreptățiți să supună, să posede și să se bucure de beneficiile sclaviei. Descoperirea acestor părți ale lumii, conduse uneori de personalități apropiate iluminismului, a fost un bun prilej de aplicare a noilor idei pe un teren ce aștepta să fie "civilizat". Analizarea "sfătuirii" Ecaterinei de către Voltaire și a *Considerațiilor* lui Rousseau despre cum trebuie guvernată Polonia sunt un bun prilej pentru Larry Wolff de a remarca tentația filozofilor

ilumiinaști de a exercita o stăpânire, e adevărat mediată și într-o țară pe care nu aveau s-o vadă niciodată, o fantasmă a posedării ce venea să verifice ideea potrivit căreia cunoașterea înseamnă putere. Spre finalul cercetării sunt înfățișate ideile pe care occidentalii le aveau despre istoria locuitorilor din estul continentului și despre felul în care arătau, toate în strânsă legătură cu moravurile lor.

În descrierile călătorilor, adevărați sau falși, în corespondența iluminaștilor interesați să simtă gustul puterii prin punerea în aplicare a planurilor lor apar câteva idei recurente care merg spre concluzia adoptată în epocă: locuitorii estului Europei sunt într-o stare de înapoiere aproape iremediabilă. Ei sunt socotiți nediferențiat urmași ai tătarilor, sarmașilor, scișilor ori dacilor, fiind numiți chiar așa printr-o arhaizare asumată a etnonimelor menită să sublinieze înapoierea, au chipuri înspăimântătoare, sunt superstițioși și au condiții de viață infernale.

Larry Wolff observă și o anume ierarhizare a zonelor răsăritene: după cum pentru unii granița de vest a Poloniei însemna limita dintre "lumea perfectă" și o lume a înapoierii, pentru alții spațiul est-european nu este unul unitar și are propriile lui diferențieri.

Recuperarea dimensiunii simbolice a unei cărți, *Călătoriile și uimitoarele peripeții ale baronului Munchhausen*, căreia foarte mulți i-au reținut mai ales caracterul fantastic, permite autorului să surprindă, în această parodie a jurnalelor de călătorie, o ironică ierarhizare a zonelor lumii și o foarte clară percepere a Europei de Est în imaginarul colectiv. Baronul Munchhausen trece din Europa Răsăriteană în Orient și de aici pe lună, sugerând apropierea de spațiul extraterestru a unei zone în care oameni ciudați și animale fantastice erau supuse de îndrăznețul călător, simbol al occidentalului dornic să posedă, cu trufia cuceritorului, civilizația înapoiată.

Despre o posedare asemănătoare este vorba și în memoriile nu mai puțin celebrului Casanova. Europa de Est se asociază la el cu sclavia care face inutile talentele sale de cuceritor. Încercarea sa de a civiliza o tânără rusoaică, pe care o cumpăraseră, este un succes pînă la un punct, dar nu poate depăși unele îngrădiri: educația este inevitabil violentă din cauza sălbăticiei greu de reprimat a elevei și deși aceasta ajunge să se comporte precum o vestică, ea rămîne în continuare o sclavă.

Imposibilitatea renunțării la violență în relațiile interumane în Europa de Est pare a fi o concluzie unanimă a călătorilor occidentali, observă Larry Wolff. Spiritul iluminist al celor mai mulți dintre vizitatori

i-a îndemnat nu o dată să încerce să nu se folosească de acest mijloc de control. Ei s-au simțit datori să justifice acceptarea bătăii și elaborează pentru aceasta episoade anecdotice cum este cel al baronului Tott care propune cititorilor "să-i cunoască pe moldoveni". După ce încercarea sa de a-i trata omeneste pe moldoveni dă greș, el acceptă violența ca inevitabilă în relațiile cu acești oameni total incompatibili cu civilizația iluministă. Concluzia lui Larry Wolff scoate în evidență și mai mult că occidentalii aveau în față un spațiu diferit de lumea lor, în care regulile nu mai puteau să fie aceleași:

Optimismul iluminismului, încrederea lui în natura umană nu rezistaseră la testul Europei de Est, iar Tott își îngăduia să renunțe la "omenia lui încăpățânată". În același fel, în Rusia, Casanova și Segur uitaseră de orice scrupule cu privire la sclavie, fie că aceasta însemna deținerea câtorva robi sau subjugarea brutală a întregii clase a țăranilor.[...] Europa de Vest sfârșea prin a încuviința, ba chiar prin a aplauda, violențele impuse Europei de Est (p. 107-108).

Călători reali sau voiajori ai spiritului, cuceritori adevărați sau doar luptători pentru cunoașterea lumii, diplomați, cartografi și filozofi, toți au contribuit la nașterea unei idei, Europa de Est. Aceasta a fost posibil datorită unei efervescente a setei de cunoaștere asigurată de Iluminism. O altă cauză a apariției noțiunii de Europa de Est este nevoia propriei delimitări, a introspecției care i-a făcut pe gânditorii iluminiști să descopere în același timp Europa de Vest. Este motivul pentru care Larry Wolff conchide:

Inventarea Europei de Est a fost în istoria ideilor un eveniment de subtilă autoreclamă și uneori de fățișă autoelogiere, prin care Europa de Vest se definea și își afirma superioritatea (p. 471).

Cartea lui Larry Wolff are meritul de a îmbina analiza formării unei concepții în mentalul colectiv cu o privire scrutătoare asupra unor izvoare care capătă astfel noi sensuri. Citatele sugestive, interpretările novatoare, stilul captivant contribuie ca această cercetare să fie pe lângă un valoros demers științific și o lectură pasionantă, care în final reușește să clarifice o problemă: împărțirea Europei în Occident și Răsărit este în primul rînd o moștenire a Iluminismului. O moștenire a cărei povară o mai simțim și azi.

Alexandru Oșca, Vasile Popa, *România, o fereastră în cortina de fier. Declarația de independență din aprilie 1964*, Focșani, Editura Vrantop, 1997, 358 p.

În ultimii ani, istoria regimului comunist din România a fost când scrisă într-un stil vitriolant, când recuperată pe mici porțiuni, prin intermediul memorialisticii foștilor diplomați români. Lucrarea dusă la capăt de Al. Oșca și V. Popa ne convinge c-a venit vremea ca această istorie să poată fi scrisă în mod obiectiv, științific.

Sesizând și conexiunile posibile cu actualitatea politică (cursa integrării euroatlantice, în condițiile concurenței cu vecinii noștri), cei doi autori investigează politica externă a României, cu accent special pe anul 1964. Atunci s-au petrecut fapte în măsură să pună într-o altă lumină decât cea obișnuită aspirațiile euroatlantice ale României, fapte cu un impact notabil în diplomația internațională, „deși acum nimeni nu mai consideră utilă mediatizarea lor, așa cum procedează, fără reticență, fostele țări «frățești», cu evenimentele petrecute în spațiul lor”(p. 9). Politica externă a României, în perioada de sfârșit a „erei Gheorghiu-Dej”, a fost una abilă și îndrăzneată „care, chiar dacă nu scuză tipul de regim pe care România a fost nevoită să-l urmeze, demonstrează, totuși, că societatea românească nu s-a comportat ca o masă inertă, posibil de manevrat fără nici un fel de reacție. Dimpotrivă, oamenii politici, trecând peste considerentele de ordin ideologic, probabil luând în calcul spiritul popular românesc, s-au ridicat în susținerea intereselor pe care ei le considerau naționale, chiar cu riscul de a izola față de «prieteni» alături de care conjunctura istorică îi situase”(p. 8). Mai mult chiar, plenara lărgită a Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din aprilie 1964 „a folosit pretextul polemicii sovieto-chineze pentru a afirma interesele românești și a renaște spiritul național interbelic, în cea mai autentică formulă a sa” (p. 10). Cred că autorilor le-a trebuit și perspicacitate și curaj pentru a formula această idee. De altfel, ei au consumat destul de mult spațiu în încercarea (oșioasă, în opinia mea) de a-și justifica demersul: „nu vrem să se creadă că optăm pentru o prezentare strict pozitivă, cosmetizată”, ci pentru una corectă, „în spiritul adevărului istoric și detașându-se de tendința quasi-culpabilizantă de astăzi”(p. 10).

Rezultatul nu este o istorie a politicii de independență a României comuniste, ci doar o analiză a medierii românești în conflictul sovieto-

chinez și a momentului aprilie 1964. Autorii au folosit surse destul de puține, însă pur documentare și puțin cunoscute: documentele plenarei C.C. al P.M.R. din aprilie 1964, stenograma ședinței cu cadre cu munci de răspundere din Ministerul Afacerilor Externe și Ministerul Comerțului Exterior (mai 1964), precum și stenogramele discuțiilor purtate de delegația română cu partidele comuniste sovietic, chinez și coreean, în timpul misiunii de mediere. S-a apelat foarte puțin la lucrări de specialitate, deși volumul are anexată o bibliografie substanțială, mai degrabă pentru informarea cititorilor. În schimb, anexele documentare sunt pe deplin relevante, cuprinzând *Declarația* (adoptată de plenara din aprilie 1964, corespondența polemică dintre partidele sovietic și chinez, precum și numeroase documente diplomatice, care întregesc tabloul reacțiilor externe la acțiunea românească.

Începută după Congresul XX al PCUS (1956), polemica sovieto-chineză era deja bine cunoscută cititorilor români, în special datorită sintezei lui André Fontaine (*Istoria războiului rece*, București, Ed. Militară, 1992-1994, 4 vol.). Interesant este faptul că ruptura a fost consacrată la consfătuirea partidelor comuniste de la București (noiembrie 1960). Acest eveniment le va fi provocat contemporanilor o impresie de *deja vu*, după condamnarea Iugoslaviei titoiste de către Cominform (București, iunie 1948).

„Familia” comunistă a reacționat imediat, scindându-se. Uniunea Sovietică avea de partea ei 42 de partide comuniste (inclusiv din Occident), ceea ce-i conferea o superioritate numerică lejeră. Blocul comunist european se situa pe poziții net prosovietice, cu excepția Iugoslaviei (abia reconciliată cu URSS și dur criticată de China) și a României (condusă de singurul partid încă neimplicat de partea uneia sau alteia din părți). La mijlocul anilor '60, polemica devine extrem de virulentă, descumpănind adepții comunismului și aducând, după unele aprecieri, ideologia însăși în pragul descompunerii. Acesta a fost momentul în care PMR, prevalându-se cu multă abilitate de poziția sa neangajată, *s-a autopropus* în postura de mediator în conflictul sovieto-chinez.

Misiunea, concretizată în vizita unei delegații românești în China, Coreea de Nord și Uniunea Sovietică, a dat ocazia reprezentanților români să pună în discuție probleme care n-aveau nici o legătură cu scopul oficial, fapt în măsură să dezvăluie adevăratul obiectiv al acțiunii. Astfel, românii încearcă să reconcilieze conducerea chineză cu cea iugoslavă. Mai mult, Emil Bodnăraș propune crearea unei federații balcanice sub garanție chineză (Iugoslavia, Albania și România). Meticulos, reprezentantul român sublinia că cele trei țări „au ceva comun care ține de învățătura noastră – apărarea suveranității, a independenței față de orice încercare de a o îngrădi sau răpi” (p. 85), și totalizează 520.000 Km² și 40 milioane locuitori. Toate

aceste propuneri eşuează însă: Albania rămânea, deocamdată, singurul aliat real al Chinei în această zonă. În același context, Emil Bodnăraș a făcut o afirmație senzațională prin severitatea și franchețea ei: „Toate țările socialiste din Europa (...) erau țări ocupate, imediat după război, de armata sovietică” (p.80). Neașteptat de dur este și Kim Ir Sen, în cadrul discuțiilor cu delegația română: atât sovieticii cât și chinezii, spunea el, au încercat o lovitură de stat în Coreea de Nord, sovieticii constrâng studenții coreeni să ceară azil politic, Hrușciov jighește poporul coreean (considerat inferior celui vietnamez) etc. Practic, Coreea de Nord, receptată mai târziu ca un fel de „vitrină a lagărului” comunist, avea o poziție insulară, „păstrând distanța” atât față de URSS, cât și față de China. Phenianul a fost, de altfel, singurul loc în care PMR a fost *invitat* (de către sovietici) să încerce o mediere.

Scopul nemijlocit al inițiativei românești a fost ridicarea prestigiului intern și extern al PMR. Se poate spune că el a fost atins, deși românii erau, încă, mediatorii „prea mici” pentru cei doi giganți comuniști și misiunea lor n-a aplanat polemica, ba chiar dimpotrivă. Ne putem însă întreba dacă PMR a dorit realmente reconcilierea sino-sovietică. Autorii înclină să creadă că nu, deoarece românii n-au venit cu nici o propunere concretă în acest sens, iar semieșecul a fost acceptat la București cu seninătate. În plus, reconcilierea ar fi diminuat spațiul nostru de manevră față de sovietici, iar plasarea la „remorca” politicii chineze ne-ar fi pus în dificultate, mai ales față de pretențiile revizioniste ale Ungariei. În plus, au existat și contacte preliminare cu diplomația americană, cu rezultate încă neclare.

Medierea a servit drept ocazie pentru convocarea plenarei lărgite din aprilie 1964. Aceasta nu s-a rezumat însă la a evalua rezultatele acțiunii respective, având un program de o amploare nemaiîntâlnită. Discuțiile, la care s-au înscris numeroși vorbitori, au fost neobișnuit de aprinse și de neconformiste. Sub pretextul precizării unei poziții românești față de polemica intercomunistă, plenara a permis dezbateră tuturor fenomenelor petrecute în România și lagărul socialist, fiind „cel mai elocvent instrument de evaluare critică de către propriul regim a perioadei comuniste” (p. 11). Se încearcă chiar „înnobilarea” propriului regim, sub cuvânt că în România ar fi avut loc o „revoluție pașnică”, primele alegeri postbelice nefiind, chipurile, falsificate, ca în alte țări ocupate de sovietici. În mod cu totul remarcabil, materialul supus dezbaterii dezavuează acțiunea antiugoslavă din 1948 și prezintă crearea, în 1947, a Cominformului ca pe „o încercare de reconstituire a unui centru internațional de conducere a mișcării comuniste,

îndeplinind funcțiuni analoage cu cele ale Cominternului”. Rolul Cominternului a fost, de asemenea, intens dezbătut. Din păcate, „limba” în care s-au purtat dezbaterile nu s-a deosebit deloc de cea a anilor '45 -'60. De asemenea, *Declarația* adoptată de plenară, asimilată de autori unei „declarații de independență”, a avut un ton neutru, care „nu reflectă profunzimea discuțiilor și caracterul contradictoriu al unor păreri exprimate” (p. 14). Plenara C.C. al P.M.R. n-a fost însă un eveniment izolat, dezbaterile continuând, la fel de virulente, la nivel inferior, cazul plenarei din mai 1964 a cadrelor din MAE și MCE.

Ecoul plenarei din aprilie a fost unul spectaculos. În interior, „în perioada imediat următoare s-a putut constata, dacă nu o simpatie generală a populației față de regim – lucrul acesta nu era posibil după represiunea și crimele din anii '50 - , cel puțin o atitudine de acceptare a acestuia, fenomen specific pentru a doua jumătate a deceniului al șaptelea și începutul celui de-al optulea (p. 181). În schimb, aliații noștri au arătat un „dezinteres comandat de cercurile oficiale (...), concomitent cu un interes aproape «subversiv» exprimat în mod particular” (p. 192). Un interes mai spontan a stârnit plenara PMR în Occident, unde se sesiza chiar faptul că „în cursul ultimilor 15 ani, naționalismul a devenit un factor determinant în noile state comuniste” (p. 207). Dacă americanii se mențineau încă în faza de „simpatie reținută” față de manevrele românești, francezii s-au arătat cei mai interesați, fapt deloc surprinzător, având în vedere ceea ce se știe la ora actuală despre gaullism și despre succesul „rețelei Caraman”. Fără a forța nota polemică, Franța era „disidentul” blocului occidental, totdeauna interesată de fenomenele similare din Est. O mare atenție s-a acordat la București reacțiilor din Ungaria. În cadrul plenarei, Gheorghiu-Dej a avut o lungă și dură discuție cu ambasadorul nostru la Budapesta, Mihail Roșianu. Concluzia acestuia este că „naționaliștii maghiari, și care n-au fost contrași inițial, credeau că alăturându-ne Chinei și certându-ne cu Uniunea Sovietică, ei vor avea din nou Ardealul” (p. 186). De aici și dezamăgirea lor că România nu s-a alăturat (încă) în mod deschis Chinei. În contextul amintit, Dej pledează excelent pentru o diplomatie ofensivă, nu pentru una care „strânge pumnii, dar ține pumnii în buzunar” (v. p. 190-191).

Uniunea Sovietică a reacționat indirect, însă dur la ambițiile identitariste ale românilor. Principalul mijloc folosit a fost CAER-ul. Atât înainte, cât și după tentativa de mediere și plenara PMR, s-au făcut numeroase presiuni, în special prin intermediul aliaților „mai mici”. Este repusă în discuție granița cu Bulgaria, este resuscitată problema Dunării, Bulgaria

solicită imperativ să fie cooptată în construirea centralei româno-iugoslave de la Porțile de Fier. Vecinii noștri (în special Uniunea Sovietică și Ungaria) perorau despre scăderea importanței granițelor, numindu-i pe români „naționaliști” și „izolaționiști”. Mai mult, conducerea bulgară afirmă că dorește alipirea la URSS, poziția României fiind o piedică în acest sens.

Dacă în plan ideologic sau politic diferendele puteau fi depășite sau atenuate, interesele economice manifestate în cadrul CAER „erau atât de diferite, încât devenea imposibilă orice tentativă de a le armoniza, chiar apelându-se la metode de forță” (p. 88). Se pare că tocmai dificultățile din cadrul CAER au dus „la nașterea ideii unei anumite independențe în dezvoltarea economică a țării” (p. 131), cu toată evoluția ulterioară binecunoscută. Pe lângă dimensiunea economică, politică și ideologică, s-a proclamat necesitatea integrării în domeniul cultural-științific, inclusiv în cel literar. Aici însă eșecul a fost cel mai clar, datorită „diferențelor prea evidente ale nivelului de cultură al fiecărui popor, a tipului de cultură spre care acestea erau orientate în mod tradițional, a rezistenței intelectualilor de marcă și a oamenilor de știință față de metodele brutale de impunere a unui model cultural, străin mentalităților ancestrale ale poporului român” (p. 132). De fapt, politica de independență începuse tocmai în domeniul cultural-științific.

Deși reprezentanții CAER-ului nu se sfiau să invoce modelul Pieții Comune capitaliste, autorii remarcă faptul că teoriile despre globalizarea economiilor naționale și regionale „se puteau afirma cu mai mult succes în Occident decât în Est” (p. 175), datorită absenței revendicărilor teritoriale, care în estul Europei rămâneau, în continuare, o realitate. Probabil că din acest motiv Uniunea Sovietică a și renunțat să proclame lichidarea suveranității teritoriale depline de către aliații ei. La rândul lor, românii au reacționat la presiunile concentrice atât în cadrul CAER (propunând, fără succes, Chinei și Coreei de Nord să intre în această organizație, pentru a slăbi blocul prosovietic), cât și al Tratatului de la Varșovia (unde blochează admiterea Mongoliei, amânând-o pentru un ipotetic „al doilea val”, care n-a mai venit nicicând...).

Cartea d-lor Oșca și Popa are, și ea, minusurile ei. În primul rând, faptul că autorii n-au insistat suficient nici asupra pregătirii (deși au prezentat dintru început o mică listă cuprinzând acte de „nesupunere” ale României, anterioare „declarației de independență”) și nici, mai ales, asupra urmărilor actului de la '64, mai precis a dezvoltării politicii de independență,

ce a culminat în august 1968. De asemenea, ar fi fost util de determinat importanța relațiilor stabilite cu Beijingul, devenit în timp, cum bine se știe, aliatul numărul 1 al României. Momentul decisiv al apropierii ne-ar interesa, deoarece, dacă în 1964 România s-a ferit să „basculeze” către China, patru ani mai târziu acest proces era împlinit. Apoi, s-ar cuveni insistat asupra stabilirii relațiilor cel puțin amiabile cu Occidentul, în particular cu SUA, proces care abia se ghicește în paginile cărții. Este adevărat că SUA au luat oficial poziție în favoarea României abia câțiva ani după tentativa de mediere în conflictul sino-sovietic, se știe însă că deja președintele Kennedy ceruse o evaluare a capacității de rezistență a României la o eventuală confruntare cu Moscova. Aceste imperfecțiuni vin însă și din faptul că baza documentară a cărții, deși excelentă, a fost una relativ limitată. Oricum, n-ar fi cinstit să cerem autorilor mai mult decât și-au propus și, la urma urmei, mai mult decât se poate face la ora actuală.

E îmbucurător faptul că, după mai mulți ani de expectativă și acumulări, istoriografia românească este pe punctul să depășească „tendința quasi-culpabilizantă”. Această tendință, încă puternică, acuză *ab initio* politica externă a României, de după 1958, că ar fi fost una „trucată”. Iată însă că, până acum, dezvoltările documentare infirmă categoric această acuzație. Deși recunosc că, „practic, este imposibil să existe o singură abordare a acestui fel de subiect”, d-nii Al. Oșca și V. Popa demonstrează că reprezentanții regimului de la București și-au pus, după 1958, în mod serios problema detașării de dominația sovietică. Datorită interesului crescând al publicului, traversăm un moment favorabil pentru cercetarea acestei tematici. S-a depășit deja faza (extrem de utilă) a memoriilor, între care cele mai importante rămân, cred eu, cele ale lui Valentin Lipatti. Diverse publicații (*Sfera politicii, Dosarele istoriei*) publică regulat documente din arhivele PCR. Sunt anunțate și câteva volume de documente, după cum este de așteptat apariția altor monografii de genul celei prezentate în rândurile de față. Scopul final, încă foarte îndepărtat, rămâne, desigur, o istorie completă, obiectivă, a diplomației postbelice românești.

Consider că *România, o fereastră în cortina de fier* este una din cele mai remarcabile cărți de istorie contemporană publicate în România anulului 1997, motiv care am și optat pentru o prezentare exhaustivă. Cu unele mici retușuri, ea ar trebui tradusă de urgență, în cel puțin o limbă de circulație universală.